



ATLAS VAN HET DIALECT IN NEDERLAND

Kristel Doreleijers · Alexia Kerkhof · Sterre Leufkens · Marc van Oostendorp

Ontwerp & illustraties
Steven Theunis & Stijn Fabri



Lannoo



INHOUD



INLEIDING — 9

Waarin verschillen dialecten van talen?

EEN DIALECT IS EEN TAAL DIE PECH HEEFT GEHAD
Over talen, streektalen, dialecten en regiolecten — 12

Kun je in de snackbar horen waar iemand vandaan komt?

DOE MAAR EEN PATATJE OORLOG – OF NEE: EEN FRIETJE MET!
Over de vet interessante *patat-friet*-discussie — 15

Hoe denken we over dialecten en dialectsprekers?

GEZELLIG LIMBURGS, ONBETROUWBAAR UTRECHTS
EN ARROGANT AMSTERDAMS
(Voor)oordelen over de dialecten van stad en platteland — 20

Waarom hebben sommige bloemen scheldnamen?

LENTEBLOEM, KOPPIJNBLOEM, BEDDEZEIKER
Namen voor bloemen — 26

Hoe vertelt je taalgebruik waar je bij hoort?

VAN ARBEIDERSACCENT TOT TAARTJESTAAL
Groepstalen in Nederland — 30

Wat zeg je als je weggaat van een dialectspreker?

DOEI, MOI, HOUDOE!
Afscheidsgroeten in dialecten — 35

Hoe doe je onderzoek naar dialecten?

VAN BANDRECORDER TOT MOBIEL SPRAAKLAB
Het verzamelen van dialectgegevens door de jaren heen — 38

Hoe smaakt een smoutbol?

VAN SLIK TOT NONNEVOTTEN
Lekkernijen tijdens de winterfeestdagen — 44

Hoe komen we eigenlijk aan dialecten?

VAN OUDFRANKISCH TOT PLATAMSTERDAMS
Over de oorsprong van de Nederlandse dialecten — 48

Hoe rijk is de taal voor de eerste levensdagen?

MET EEN KROMME ARM OP KRAAMVISITE
Bijzondere woorden voor het begin van het leven — 54

Waarom wordt er in West-Friesland geen Fries gesproken?

HET VERDRONKEN FRIES VAN WEST-NEDERLAND
De Hollandse en Zeeuwse dialecten als nichtjes van het Fries — 58

Waarom kan een boer met een Drentse schoffel geen onkruid wieden?

DE BOERDERIJ ALS ARCHIEFKAST VAN ONZE TAAL
Oude dialectwoorden uit het boerenbedrijf — 62

Waardoor werd het Gronings een Nedersaksisch dialect?

HOE HET FRIES UIT GRONINGEN VERDWEEN
Over de drie schillen van het Groningse dialect — 66

Wat voor kleurrijke uitdrukkingen bestaan er zoal in dialecten?

ALS GE OE EIGEN NIE KIETELT, DAN LACHTE NOOIT!
Over spitsvondige spreekwoorden en grappige gezegden — 70

Wat is er protestants aan huus?

HOE TAAL ZICH VANUIT HOLLAND VERSPREIDDE
De beroemde taalkaart van G.G. Kloeke — 76

Wat heeft een kokkel met een haan te maken?

VAN STRANDGAPERS EN SCHEERMESSEN
Namen voor schelpen en weekdieren — 79

Waarom praten Limburgers zo anders?

HET LIMBURGS: DEEL EN GEEN DEEL VAN HET NEDERLANDS
De Limburgse dialecten en de 'Rijnlandse waaier' — 82

Waarom hebben vissers skoene aan de biene?

DE VISSERS EN HUN OUDE TAALEILANDEN
Over Strandhollands, de Zuiderzeedialecten
en de Friese vissersdialecten — 86



Wie schrijft er nog in het dialect?

HOE ROMANSCHRIJVERS EN DICHTERS

HET DIALECT ONTDEKTE

Een kleine geschiedenis van de literatuur in dialect — 90

Hoe zeggen jullie jullie?

DE VELE VORMEN VAN EEN VOORNAAMWOORD

De tweede persoon in het meervoud — 94

Hoe klinken de korte en de lange ij in dialecten?

EÉN EI IS GEEN IJ

Over de lange ie die een lange ij werd – maar niet overal — 96

Wat is jargon waard op het schoolplein?

LIEVER EEN GELUKJE DAN TIEN STUITERS

De rijke woordenschat van het knikkeren — 100

Wat is de beste manier om een g te zeggen?

HARDE EN ZACHTE G

Hoe een paar millimeter in de mond het land verdeelt — 102

Waarom wonen de meeste Douwema's in Friesland?

VAN BIJNAAM TOT FAMILIENAAM

Hoe dialecten invloed hebben op achternamen — 104

Hoe rolt jouw r?

TONGPUNT-R, HUIG-R, GOOISE R ...

Over de veelzijdigste klank van het Nederlands — 110

Kun je aan iemands voornaam horen uit welke streek die komt?

VAN ARIE EN GERRITDINA TOT NOAH EN NOOR: WHAT'S IN A NAME?!

Over de variatie en verspreiding van regionale voornamen — 114

Hoe kun je aan weggelaten klanken horen waar iemand vandaan komt?

AFKORTN OM TIJD TE WINNEN?

Over de ingeslikte *n* en andere verdwenen klanken — 118

Waarom gaan Groningers de spinnenwebben met een kopstubber te lijf?

DE GROTE VOORJAARSSCHOONMAAK

De vele woorden van een verloren lentetraditie — 120

Waarom zou je het mooiste dialectwoord kiezen?

ETALAGE OF RARITEITENKABINET?

Over de twee gezichten van mooistewoordverkiezingen — 122

Hoe noem je je familieleden in dialect?

ONS BOMMA IS DE MOEJ VAN MIJN SNAAR

Over dialectwoorden voor gezinsleden en andere verwanten — 124

Waarom dragen Brabanders en Limburgers roeie kliepjes?

EEN KLANKVERSCHIL DAT IN HET HOLLANDS VERDWEEN

De geschiedenis van de verschillende oo- en ee-klanken — 128

Hoe kus je in dialect?

VAN SMOKKEN TOT SNOETJEKNOVVLEN

Over dialectwoorden voor kussen en zoenen — 132

Hoe maak je woorden kleiner in dialect?

HUISJE, BOOMPKE, MANNECHIE

Over grote verschillen in verkleinwoordjes — 136

Hoe worden dialectsprekers geplaagd met hun taalgebruik?

GODDE MEE DAANSE BIJ FRAANS JAANSE?

Typerende en spottende zinnnetjes in de Nederlandse dialecten — 140

Hoe plak je in dialecten zinnen aan elkaar?

CEMENTLAAGJES VAN GRONINGEN TOT GOES

Over voegwoorden (en hun vervoeging)

in Nederlandse dialecten — 144





Waarom zijn we zo onaardig over de buren?

KLOKKEDIEVEN, VUURSCHIJTERS EN SPEKNEKKEN

Spotnamen voor dorpen en steden — 148

Hoe kun je in dialecten naar jezelf of een ander verwijzen?

HIJ WAST ZICH, HEM OF Z'N EIGEN (ZELF)?

Regionale verschillen in wederkerende voornaamwoorden — 152

Hoe praat je in dialecten over de liefde – en over ‘de daad’?

GA NOOIT ZOMAAR BROMMERS KIEKEN MET JE GARAGEHOUDER

Over dubbelzinnigheden en eufemismen

in de liefdesterminologie — 156

Kun je gebaren in het dialect?

VIJF PLAATSEN, VIJF ‘GEBARENSCHATTEN’

Over variatie en standaardisatie in Nederlandse Gebarentaal — 160

In welke volgorde staan werkwoorden aan het eind van de zin?

WAT JE ALLEMAAL KUNT ZEGGEN ALS JE DIALECT SPREKEN KAN

Over woorden verplaatsen zonder gevolgen — 164

Hoe schrijf je een taal die vooral gesproken wordt?

PAORD, POARD OF PÒORD

Spellingdebatten in het dialect — 168

Hoe komt het dat dialecten zo’n grote rol spelen op sociale media?

BRABO’S BE LIKE #KOEKWAUS

Sociale media maken dialecten hip — 172

Wie kwam je halen als je stout bent geweest?

KINDERSCHRIK

Toen bang maken nog deel van de opvoeding was — 177

Hoe kunnen we dialecten behouden voor volgende generaties?

WIE WAT BEWAART, DIE HEEFT WAT

Over dialect als levend immaterieel erfgoed — 180

Waarom zit er zoveel Frans in de Nederlandse dialecten?

DE LANGE LOMMER VAN HET FRANS

Franse leenwoorden in de dialecten — 186

Waarom vieren durskes carnaval in Oeteldonk?

CARNAVAL, OUDE SUNDERKLAAS EN ZWARTE CROSS

ALS DIALECTEVENEMENTEN

Over de intieme relatie tussen taal en feest — 190

Hoe heten mode-items in de dialecten?

EEN SPIEKERBOKS MET KOETENVANGER EN BOKSOPHOUDERS

Over dialectwoorden voor spijkerbroeken,

zakdoeken en bretels — 194

Hoe klinkt het dialect van de toekomst?

WAAROM DIALECT VERNIEUWT ALS

MINDER MENSEN HET SPREKEN

Over dialectverlies en dialectverandering in Nederland — 198

Welke woorden en uitdrukkingen klinken Standaardnederlands maar zijn dat niet?

HET IS NIET ALTIJD ZORGELIJK ALS IEMAND IS AANGEREDEN

Hoe sommige regionalismen buiten de regio

iets heel anders betekenen — 204

Waar vind je informatie over dialecten in Nederland?

EEN GIDS DOOR WOORDENBOEKEN, DATABANKEN EN WEBSITES

Voor wie meer weer wil weten over dialect — 208

BOEKEN EN ARTIKELS – 276

WEBSITES – 285

INDEX – 286

NAMENREGISTER – 288

DANK JE WEL – 289



Inleiding

Het zal je maar gebeuren: je belt als jonge vrouw met de KLM over een opleiding tot stewardess, maar na twee minuten onderbreekt je gesprekspartner je plots en zegt: ‘Ik hoor het al, je komt uit het oosten. Je bent niet geschikt voor deze baan. Ik zou eerst maar logopedielessen nemen.’

Volgens een nieuwsartikel in het Algemeen Dagblad uit 1997 overkwam dit een Achterhoekse vrouw die vol goede moed solliciteerde bij de KLM en wier Noord-oost-Nederlandse accent als obstakel werd gezien om als stewardess aan de slag te kunnen. Uit de lezersbrieven die op het artikel volgden, bleek dat lang niet iedereen het beleid van de KLM schokkend of discriminerend vond.

Het verhaal van de afgewezen stewardess staat ook niet op zichzelf. Uit onderzoek blijkt keer op keer dat mensen met een regionaal accent anders worden beoordeeld dan sprekers van het Standaardnederlands, niet alleen bij sollicitaties, maar ook in de rechtszaal, in klaslokalen of in spreekkamers. Sommige mensen beweren zelfs dat een accent of dialect merkbaar zou zijn op het loonstrookje. In al die gevallen overheersen de stereotypen. Een Limburgs accent wordt als gezellig maar niet erg competent ervaren, een Haags accent als sjoemelig, een Fries accent als eigenzinnig. Zulke oordelen zeggen niets over de spreker, maar alles over de luisteraar. Ze laten zien hoe diep onze vooroordelen over taal geworteld zijn. Met de taal zelf hebben ze weinig te maken: een Chinees die Limburgs en Haags naast elkaar hoort, weet niet welk van de twee gezelliger is.

In het algemeen wordt er veel prestige ontleend aan het spreken van een Randstedelijke vorm van de standaardtaal. Dat is de taal die je goed moet beheersen om hoger op de maatschappelijke ladder te komen. Sprekers van die standaardtaal worden bijvoorbeeld gezien als beschaafder en hoger opgeleid dan dialectsprekers. Daarom vinden sommigen het vervelend als te horen is waar en hoe ze zijn opgegroeid. Tegelijk kunnen mensen

gevoelens van trots en saamhorigheid ervaren als ze hun dialect gebruiken of horen. Ook vinden ze het vaak puur en betrouwbaar klinken.

WAAROM DIALECTEN BELANGRIJK ZIJN

In deze atlas willen we een gedegen, modern en aanspouwelijk perspectief bieden op de dialecten in Nederland, en daarbij vooral recht doen aan wat dialecten in wezen zijn. Want de meeste mensen denken bij het woord *dialect* aan een gebrekkige of ouderwetse versie van het Nederlands, alsof dialectsprekers het op een of andere manier niet helemaal goed doen. En dat is een misverstand. Een dialect is een volwaardige taal, met een eigen grammatica, eigen klanken en een eigen woordenschat, die soms veel ouder is dan die van de standaardtaal. Het Limburgs kent een toonsysteem dat meer gemeen heeft met het Zweeds of het Chinees dan met het Hollands, in het Zeeuws zeg je *miek* in plaats van *maakte* en *voog* in plaats van *veegde* – werkwoordsvormen met klinkerwisselingen die rechtstreeks uit de middeleeuwen lijken te komen – en het Gronings onderscheidt klanken die een Randstedeling niet eens uit elkaar kan houden. Het verschil tussen een taal en een dialect is bovendien veel willekeuriger dan veel mensen beseffen. Of iets een taal of een dialect heet, hangt zelden af van taalkundige argumenten. Het is bijna altijd een kwestie van politiek, prestige en toeval.

De grote rijkdom aan Nederlandse dialecten ligt aan de basis van wat de Nederlandse taal bijzonder maakt. Dialecten zijn ouder dan de standaardtaal – veel ouder. Toen een Vlaamse monnik omstreeks 1100 in de marge van een handschrift “hebban olla vogala nestas hagunnan” krabbelde, schreef hij niet in ‘het Nederlands’, maar in zijn eigen lokale taal. Hetzelfde gold voor iedereen die in de middeleeuwen op schrift communiceerde: er was geen overkoepelende norm, geen standaardspelling,

geen idee dat je iets fout kon doen als je je eigen taal gebruikte. Fouten maakte je alleen in het Latijn, als je dat kende – het was in de middeleeuwse samenleving de enige gestandaardiseerde taal. Dat veranderde pas geleidelijk, eerst door de drukpers, waarvoor het nodig was dat zo veel mogelijk mensen dezelfde taal konden lezen om grote oplagen te kunnen bereiken, later door de opkomst van de natiestaat in de 19de eeuw, en daarna door de invoering van de leerplicht in 1900. De standaardtaal is dus niet de stam waarvan dialecten de takken zijn. Het is eerder andersom. De dialecten waren er eerst. Wat wij nu *Standaardnederlands* of *ABN* noemen, is een constructie die in de loop der eeuwen is samengesteld uit elementen van verschillende dialecten, met een zwaar Hollands accent.

Dialect is bovendien meer dan spreken zoals je van huis uit gewend bent. Jong en oud gebruiken dialecten nog steeds om een groepsgevoel uit te drukken; iemands lokale taal hangt nauw samen met diens sociale en regionale identiteit. Dat geldt voor gewestelijke dialecten als het Zeeuws, Brabants, Gronings en Achterhoeks, maar ook voor stedelijke dialecten als het Amsterdams, Rotterdams, Utrechts en Gronings. Zeker door die mogelijkheid om je identiteit tot uitdrukking te brengen, zijn dialecten nog altijd springlevend – ondanks de grote invloed van de standaardtaal. Ze leven voort in nieuwe vormen, waarin migranten, jongeren en sociale media een grote rol spelen.

RONDREIS DOOR DE DIALECTEN VAN NEDERLAND

Eerder al verschenen er bij Lannoo atlassen van het Nederlands, en van het dialect in Vlaanderen. Hoog tijd dus om ook een editie uit te brengen over het dialect in Nederland. Deze atlas is geen academisch kaartenboek, maar een thematisch boek voor het grote publiek, dat bedoeld is als uitnodiging om meer te leren over de dialecten die we in Nederland om ons heen horen en zien. In totaal hebben we samen vijftig hoofdstukken geschreven waarin je een aansprekende, interessante

en veelzijdige reis kunt maken door het Nederlandse dialectlandschap. Ieder hoofdstuk wordt geïntroduceerd door een taalvraag die een idee geeft van waar het hoofdstuk over gaat. Bijvoorbeeld *Hoe kus je in dialect?* of *Waarom kan een boer met een Drentse 'schoffel geen onkruid wieden?* Of de vraag die Nederland verdeelt in 'team friet' en 'team patat': *Kun je in de snackbar horen waar iemand vandaan komt?*

In de hoofdstukken vind je kaarten, uitspraakaanwijzingen, weetjes, quizjes, anekdotes en vele illustraties. Ook bieden we een breed aanbod aan onderwerpen, van de oorsprong tot de toekomst van het dialect, van dialectverschijnselen die je alleen bij de oudste generaties kunt horen tot en met de mengdialecten van middelbare scholieren.

We gaan in dit boek in op zowel stadsdialecten als plattelandsdialecten, en leggen we uit hoe het precies zit met de verschillen tussen dialecten, streektaalen, regionale talen en regiolecten. Door vijftig hoofdstukken reizen we van de kop van Noord-Holland naar het diepe zuiden van Zeeuws-Vlaanderen, van Maastricht naar Hoogezand-Sappermeer, en van de Waddeneilanden naar de poreuze dialectgrens met de Belgisch-Brabantse dialecten. In alle uithoeken van het land worden dialecten gesproken die razend interessant, bijzonder of uniek zijn. We hebben daarom geprobeerd zo veel mogelijk delen van Nederland aan bod te laten komen.

Vijftig hoofdstukken zijn bij lange na niet genoeg om recht te doen aan de volle breedte van het Nederlandse dialectlandschap. Voor elk onderwerp dat we in dit boek behandelen – van knikkernamen tot verkleinwoorden, van kraamvisite tot kinderschrik – hadden we er tien kunnen kiezen die minstens zo boeiend waren geweest. We hadden een heel hoofdstuk kunnen wijden aan de dialecten van de Waddeneilanden, aan het verdwijnen van het tweevoud in het Fries, aan de invloed van het Duits op de dialecten langs de grens, of aan de vraag waarom Rotterdammers en Hagenaars zo verschillend klinken terwijl hun steden maar twintig kilometer uit elkaar liggen. Dit boek is geen encyclopedie van het Nederlandse dialect, maar een uitnodiging om na te denken over je eigen dialect of dat van anderen. We



hopen dat je na het lezen niet het gevoel hebt dat je nu alles weet, maar juist dat je hebt gezien hoeveel er nog te ontdekken valt.

DIALECT OM TROTS OP TE ZIJN

De schrijvers van dit boek delen dezelfde overtuiging: alle mensen in Nederland, zowel jong als oud, mogen trots zijn op hun eigen dialect. Met deze atlas willen we uitleggen waarom dat het geval zou moeten zijn. Ook hebben we alle vier een grote fascinatie voor het dialect in al zijn vormen. Daarom zijn we al jarenlang actief in het onderzoek naar de Nederlandse dialecten. Kristel Doreleijers als sociolinguïst die moderne dialecten en regionale identificatie bestudeert, Alexia Kerkhof als taalhistorica die gefascineerd is door taalcontact en migratie, Sterre Leufkens als expert in taalvariatie over de hele wereld en binnen Nederland in het bijzonder, en Marc van Oostendorp als iemand met een grote interesse voor kleine klankverschillen.

Als schrijvers hebben we met veel interesse elkaars hoofdstukken gelezen en fijn samengewerkt met onze

eindredacteur Kees van der Zwan en onze uitgevers Maarten van Steenberg en Pieter de Messemaeker. Ook zijn wij veel dank verschuldigd aan de vormgevers Steven Theunis en Stijn Fabri voor de prachtige illustraties en willen we iedereen bedanken die onze hoofdstukken heeft meegelezen. Inhoudelijke onvolkomenheden blijven natuurlijk de verantwoordelijkheid van de schrijvers zelf.

In de middeleeuwen zei men al in Nederland: “Elc voghel singht soo hem den bec ghewassen is”, een spreekwoord dat we tot de dag van vandaag kennen als “Elk vogeltje zingt zoals het gebekt is”. Samen hopen wij met deze atlas te laten zien dat dit veelzijdige geluid de ziel van de Nederlandse taal is, en dat je met de dialecten als leidraad dwars door de samenleving, de geschiedenis én het wonderlijke fenomeen van de menselijke taal kunt reizen.

KRISTEL DORELEIJERS

ALEXIA KERKHOF

STERRE LEUFKENS

MARC VAN OOSTENDORP

WAT VOOR KLEURRIJKE UITDRUKKINGEN BESTAAN ER ZOAL IN DIALECTEN?

Als ge oe eigen nie kietelt, dan lachte nooit!

OVER SPITSVONDIGE SPREEKWOORDEN EN GRAPPIGE GEZEGDEN

Spreekwoorden en gezegden zijn de smaakmakers van talen en dialecten. Ze geven een beeldend inkijkje in de cultuur, gebruiken en opvattingen van een gemeenschap. Wat dacht je bijvoorbeeld van het Drentse *Heb je konijnen, dan heb je ook keutels*: ‘Elk voordeel heeft zijn nadeel’, maar dan verpakt in een eeuwenoude spreuk waarbij je de boerderij als het ware kunt ruiken. Naast zulke tegelwaardige spreekwoorden heb je in dialecten ook gezegden: woordcombinaties die niet zozeer een algemeen geldende wijsheid weergeven, maar vooral bedoeld zijn om naast een letterlijke ook een figuurlijke betekenis uit te drukken. Deze uitdrukkingen komen van pas wanneer je over een taboe wilt praten, bijvoorbeeld over de dood (of juist over het verwekken van nieuw leven ► Zie hoofdstuk 38, ‘Liefde en lust’). Maar ook wie een potje wil schelden, wendt zich vaak tot zulke beeldspraak. Op deze bladzijden vind je een aantal van de mooiste spreekwoorden en grappigste gezegden die Nederland rijk is.

1 UITDRUKKELIJK ONDERZOEK

Spreekwoorden en gezegden zijn niet alleen kleurrijk, grappig, en mooi, ze zijn ook nog taalkundig interessant. Want hoe kan het dat *een snee in je neus hebben* soms gewoon betekent dat je een wond aan je neus hebt, maar in speciale gevallen opeens over dronkenschap gaat? Hoe kan zo’n figuurlijke betekenis ontstaan, en hoe leren mensen die? Daar is allerlei taalwetenschappelijk onderzoek naar gedaan. Meestal gaat dat over de herkomst van uitdrukkingen, die vaak uit grote standaardtalen zoals het Engels en het Nederlands komen.

In 2012 besloot een Vlaams-Nederlands onderzoeksteam om het over een andere boeg te gooien. De wetenschappers brachten uitdrukkingen uit dertien dialecten uit Nederland en België in kaart, waaronder het Deventers, Hogelandsters, Groesbeeks en Utrechts.

De gekozen dialecten zijn sterk verwant en lijken dan ook in veel opzichten op elkaar, maar hebben ook kleine verschillen in hun woordenschat en grammatica. De onderzoekers wilden weten hoe die zouden doorwerken in uitdrukkingen. Vergelijk het maar met een bioloog die wil weten welke genen bij haarkleur betrokken zijn: die zal liever een broer en zus vergelijken dan een vrouw uit Namibië en een man uit Denemarken.

Een andere nieuwigheid was dat de onderzoekers niet de woorden maar de zinsbouw van uitdrukkingen bestudeerden. Waarom kun je bijvoorbeeld wel zeggen *Hij heeft de pijp aan Maarten gegeven* als er iemand is overleden, maar verdwijnt de figuurlijke betekenis als je er een toekomstige tijd van maakt (*Hij gaat de pijp aan Maarten geven*), of als je het lidwoord verandert (*Hij geeft een pijp aan Maarten*)? De taalkundigen bekeken welke grammaticale veranderingen er mogelijk waren in uitdrukkingen in de onderzochte dialecten, en ontdekten opvallende verschijnselen. Zo kun je in het Groesbeeks zeggen *Hij zit een deuntje te maken*, met als figuurlijke betekenis ‘Hij zit te huilen.’ Maar als je dat *zitten* weglaat (*Hij maakt een deuntje*), dan betekent de uitdrukking opeens ‘Hij speelt vals’.

Behalve een beter begrip van ‘uitdrukkingengrammatica’ bracht het onderzoek ook een database voort, met meer dan zeventuizend gezegden. Veel van de uitdrukkingen in deze atlas komen uit die rijke verzameling. De database is voor iedereen gratis toegankelijk op dutchdialectidioms.uu.nl. Een site waar je je ogen uit kunt kijken. Figuurlijk dan hè ...



2 JE KAN ME WAT! KAN ME NIKS SCHELEN!

In dialecten bestaan er opvallend veel manieren waarop mensen zeggen dat iets of iemand ze helemaal niks kan schelen. En daar komen dan weer allerlei lichaamsdelen bij kijken.

Krieg ie toch een dikk'n!

ACHTERHOEK: 'Krijg toch een dikke!'
(Bedoeld wordt waarschijnlijk: een dikke penis.)

Je kunt me de hakken violen!

GELDERLAND: (Mogelijk wordt iets bedoeld als 'Je kunt aan mijn voeten friemelen!')

Lik mich me vêsje!

LIMBURG: vêsje ('hiel')

Doe kenst mich de poekel af roetsjen!

LIMBURG: 'Je kunt m'n rug afglijden!'

Je kunt me de bout hachelen!

RANDSTAD: 'Je kunt m'n poep vreten.'

Ga naar je moeder en zeg dat ze koeken bakt!

ZEELAND

Daar klapt toch echt m'n mossel van dicht!

NOORD-BRABANT: mossel ('vrouwelijk geslachtsdeel')

Het stuk mie niks!

ACHTERHOEK: 'Het doet me niks.'

Het kan me niet bommen!

AMSTERDAM

Dat schijt mie niks!

DRENTHE

Je kan m'n zak opblazen!

AMSTERDAM EN VELE ANDERE GEBIEDEN

Die kunst mich de zak likken!

LIMBURG

Lek mich am aarsj!

ROERMOND

Ge kent me de pot op op mi een wollen deken, dan zitte lekker werm

NOORD-BRABANT: 'Je kunt de pot op met een wollen deken, dan zit je lekker warm.'

Je kan het eraan hangen!

ZEELAND

Dat maakt mij de zeik nie lauw!

NOORD-BRABANT EN VELE ANDERE GEBIEDEN

Het zal mie de ballen jukken!

ACHTERHOEK

Ik heb d'r mat an!

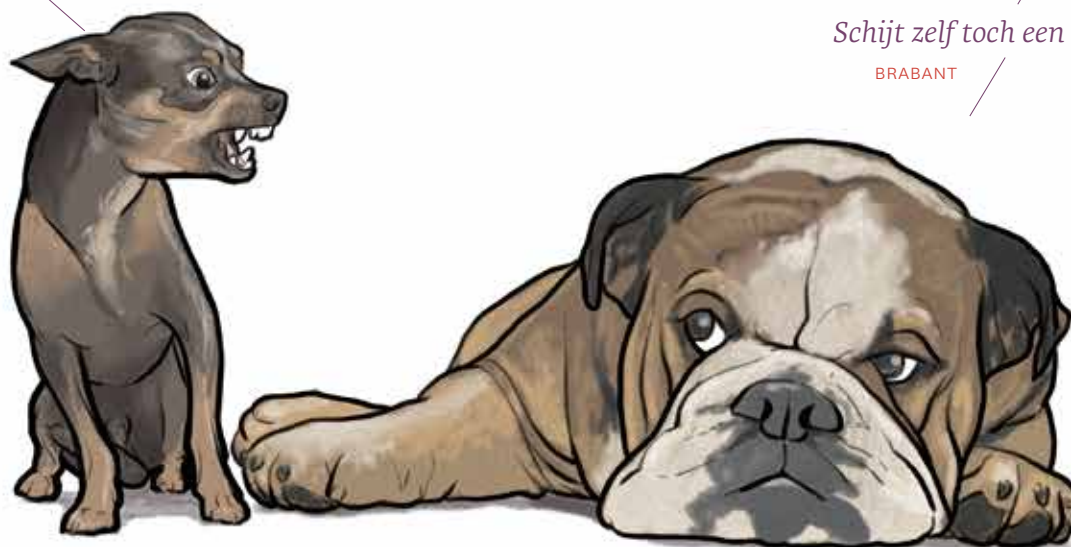
DEVENTER: (Mat komt mogelijk van mert of merd, oftewel 'schijt'.)

Ach, ik kiek nie op een bos peeën

ZEELAND: peeën ('bieten')

Schijt zelf toch een end omhoog!

BRABANT



3 ZEGSWIJZEN EN LEVENSWIJSHEDEN

Met figuurlijk taalgebruik kun je alledaagse verschijnselen beeldend verwoorden. Naast zulke zegswijzen heb je ook spreekwoorden; daarin worden grote levenswijsheden uitgedrukt. Om maar eens een variatie op zo'n wijze les te gebruiken: beeldspraak zegt meer dan duizend woorden.



4 TE DIEP IN HET GLAASJE KIJKEN

Ook dronkenschap leent zich goed voor beeldspraak. Vaak verwijzen deze uitdrukkingen naar de zichtbare gevolgen van de beschonken toestand: niet meer goed rechtop kunnen staan, of al gevallen zijn en daardoor kapotte kleren of lichaamsdelen hebben. Van andere gezegden is de herkomst minder duidelijk, maar dat maakt voor de gebruiker natuurlijk niet uit.

ACHTERHOEK
Hee hef 'm umme.
'Hij heeft 'm om.'



ACHTERHOEK, DRENTHE
een dikke bok aan het touw hebben



TWENTE
zo dik as doezend man
'zo dik als duizend man'



TWENTE
Hee hef een bestn skoer op.
'Hij heeft een flinke slok op.'
(Een skoer is ook een zware regenbui; zo groot is die slok dus.)



TWENTE
Hee hef de koar vol.
'Hij heeft de kar vol.'



GELDERLAND
goed in d'n olie sien
'goed in de olie zijn'



DEVENTER
blauw wezen



DRENTHE
een snoevert in hebben
(Een snoevert is een 'snuiverd', oftewel 'neus'. Mogelijk heeft iemand dan zó veel gedronken dat het er via de neus weer uitkomt, of is diegene met de neus in de drank gevallen.)



DRENTHE
een dikke snee in het oor / in de neuze hebben



GROESBEEK
van de been geraakt zijn



HOGELAND
een stevel anhebben
'een laars aan hebben'



HOGELAND
onder vouten komen
'onder de voet raken, van de been raken'



UTRECHT
een snee in z'n neus hebben



UTRECHT
een brom in hebben



AMSTERDAM, ZEELAND, EN
ANDERE GEBIEDEN
in de lorum zijn
(lorum komt van het Latijnse delirium)



ZEELAND
goed geladen zijn



5 HET HOEKJE OM GAAN

Op de een of andere manier noemen we de dood niet graag bij naam. Dat levert in het Standaardnederlands al een veelvoud aan uitdrukkingen op: *de pijp aan Maarten geven*, *het hoekje om gaan*, *het loodje leggen* ... Dialecten in Nederland voegen daar nog een imposant rijtje aan toe.



HOGELAND

*Den zellen mie de koezen
nait meer jeuken.*

'Dan zullen mijn kiezen
niet meer jeuken.'

*de benen / de hakken
uitsteken*



DRENTHE

uit de tijd komen

de krappe toedreien

(Een *krappe* is een ijzeren plaatje onder de schoen, dat voorkomt dat je uitglijdt. Wie iemand de krappe toedraait, ligt dus met de hakken omhoog.)

op het leste liggen

*Hij wordt ook naaber
(‘buurman’) van de dominee.*

om een luchtje gaan

AMSTERDAMS
*madeliefjes naar
buiten drukken*

ZUID-HOLLAND
een tuin op je buik hebben
tussen zes plankies liggen

ROTTERDAM
EN ANDERE GEBIEDEN
kleiner gaan wonen

ZEELAND
iemand van den boek doen
'aangeven op het gemeentehuis
dat iemand is overleden'

*de peetjes ('worteltjes')
van den onderkant
zien groeien*

NOORD-BRABANT
*Mijn houten pyjama
(‘doodskist’) heej gin zakken.*
'Ik kan beter mijn geld
uitgeven als ik leef.'

DEVENTER
*naar het pierenkuultjen
(‘wormenkuultje’) gaan*

ACHTERHOEK
*Hee hef de klompen
achteruit egoid.*

GROESBEEK
den hak schudden

*zijn gat dichtknippen,
de kont dichtknippen*

*met het wit
omhoog liggen*



6 DE INWENDIGE MENS

De database met dialectuitdrukkingen inspireerde twee taalkundigen tot nóg meer onderzoek: Stef Grondelaers en Jeroen van Craenenbroeck doorzochten de verzameling op alle gezegden die iets met eten en drinken te maken hebben. Ze stuitten op opvallende verschillen tussen de Vlaamse en Nederlandse dialecten: de Vlaamse dialecten hadden niet alleen duidelijk méér uitdrukkingen over voedsel, ze gingen ook nog eens veel vaker over wat de onderzoekers ‘de onderbuik’ noemen. Zo zijn er bij de Vlamingen allerlei uitdrukkingen over winderigheid (zoals *Spruiten doen het gat fluiten* uit Lede, en *Rapen doen het holleken gapen* uit Aalst), terwijl dialectsprekers in Nederland daar kennelijk geen woorden aan vuil willen maken. Ook gaan Vlaamse etenswaar-gezegden geregeld over armoede (*zure soepen moeten eten* betekent in het Brugs ‘arm zijn’), maar wordt in Nederlandse dialecten alleen rijkdom benoemd: *spek zetten* is Warffums voor ‘zó veel verdienen dat men overhoudt’, en *vet in andermans schotel zien* staat in het Drents voor ‘menen dat een ander het heel goed heeft’.

Verschillen genoeg dus, en de taalwetenschappers dragen daarvoor een historische verklaring aan. Nadat in 1585 een aantal Vlaamse steden weer onder Spaans en dus katholiek bestuur kwam, vluchtten calvinistische Vlamingen naar het noorden. Het ging hier niet bepaald om armoedzaaiers, maar juist om wat we tegenwoordig de *havermelkelite* zouden noemen: rijke, hooggeschoolde kooplieden. Zo ontstond een situatie die vandaag de dag nog voortleeft in de stereotypen van de rijke, puriteinse Nederlander tegenover de arme, weinig verfijnde maar bourgondische Vlaming. Zowel de geschiedenis als de eruit voortkomende stereotypen vinden hun weergave in dialectgezegden.

Overeenkomsten zijn er intussen ook. Beide landen hebben bijvoorbeeld uitdrukkingen waarin eieren voorkomen. Vaak hebben die te maken met breekbaarheid (*Hij is bang voor zijn eierkorf* betekent ‘Hij draagt zorg voor zijn gezondheid’ in het Warffums), of met het gegeven dat een ei leggen nogal een ongemakkelijke bezigheid is (het Utrechtse *een ei in zijn gat kunnen gaarkoken* betekent ‘erg benauwd zijn’). Ook brood figureert in Nederlandse en Vlaamse uitdrukkingen, en verwijst dan vaak naar geld – brood is immers een eerste levensbehoefte. In het Drents klinkt dat bijvoorbeeld door in *heyr brood best hebben* (‘best de kost verdienen’) Breekbaarheid, ongemak en geld – bij zulke algemeen menselijke zaken vervagen kennelijk de landsgrenzen.



WAAROM PRATEN LIMBURGERS ZO ANDERS?

Het Limburgs: deel en geen deel van het Nederlands

DE LIMBURGSE DIALECTEN EN DE 'RIJNLANDSE WAAIER'

Limburg neemt een wat uitzonderlijke plaats in in ons land: het is de enige provincie waar veel vakwerkhuisjes staan, en nergens in Nederland vind je een berg zo hoog als de Vaalserberg. Maar ook in talig opzicht is Limburg bijzonder. Het Limburgs klinkt zangerig en heeft klanken, woorden en stukjes grammatica die in de rest van Nederland niet of nauwelijks voorkomen. Hoe dat komt, heeft met de bijzondere geschiedenis van Limburg te maken. De Maasvallei is namelijk altijd een plek geweest waar meerdere cultuur- en taalgebieden elkaar ontmoeten.

1 OP HET SNIJPUNT VAN TALEN

Deze geschiedenis zien we terug op de dialectkaart. De Limburgse dialecten vertonen namelijk zowel Nederlandse als Duitse dialectverschijnselen. Laten we eerst naar het Nederlands kijken. Het Limburgs kent net als andere Oost-Nederlandse dialecten zogeheten *umlaut* op de lange klinkers: woorden als *groen*, *schaamte* en *geloven* klinken als *gruun*, *scheemte* en *geleuve*. Ook zegt men in de Limburgse dialecten *tiet* voor *tijd* en *hoes* voor *huis*, net zoals in andere Oost-Nederlandse dialecten.

MICH EN DICH

In de Zuid-Limburgse dialecten kun je niet alleen het Duitse woordje *ich* horen, maar ook de voor het Nederlands vreemde vormen *mich*, *dich*, *wer* en *ger*, die gebruikt worden in plaats van *mij*, *jou*, *wij* en *jullie*. Ook hier doet het Zuid-Limburgs mee met de aangrenzende dialecten van het Duitse Rijnland. In de Nederlandse teksten van Hendrik van Veldeke uit de late 12de eeuw kunnen we duidelijk zien dat de auteur uit de omgeving van Maastricht komt. Zo schreef hij omstreeks 1175: "Ich sal mit dich daer henen varen / Ende sal dich daer henen leyden." Voor een hedendaagse Zuid-Limburger is deze zin heel makkelijk te begrijpen.



Maar het Limburgs heeft daarnaast kenmerken die ook buiten het Nederlandse taalgebied voorkomen. In een groot deel van Limburg zegt men bijvoorbeeld *ich* in plaats van *ik*, net zoals in Duitsland. Dat komt door dat het Duitse ‘*ich*-gebied’ doorloopt tot in een deel van Limburg. Behalve de grens tussen *ik* en *ich* lopen er nog meer dialectgrenzen in Limburg, en trouwens ook verder in het land van Maas en Rijn. Die bundel van dialectgrenzen noemen we de ‘Rijnlandse waaier’.

2 DE RIJNLANDSE WAAIER

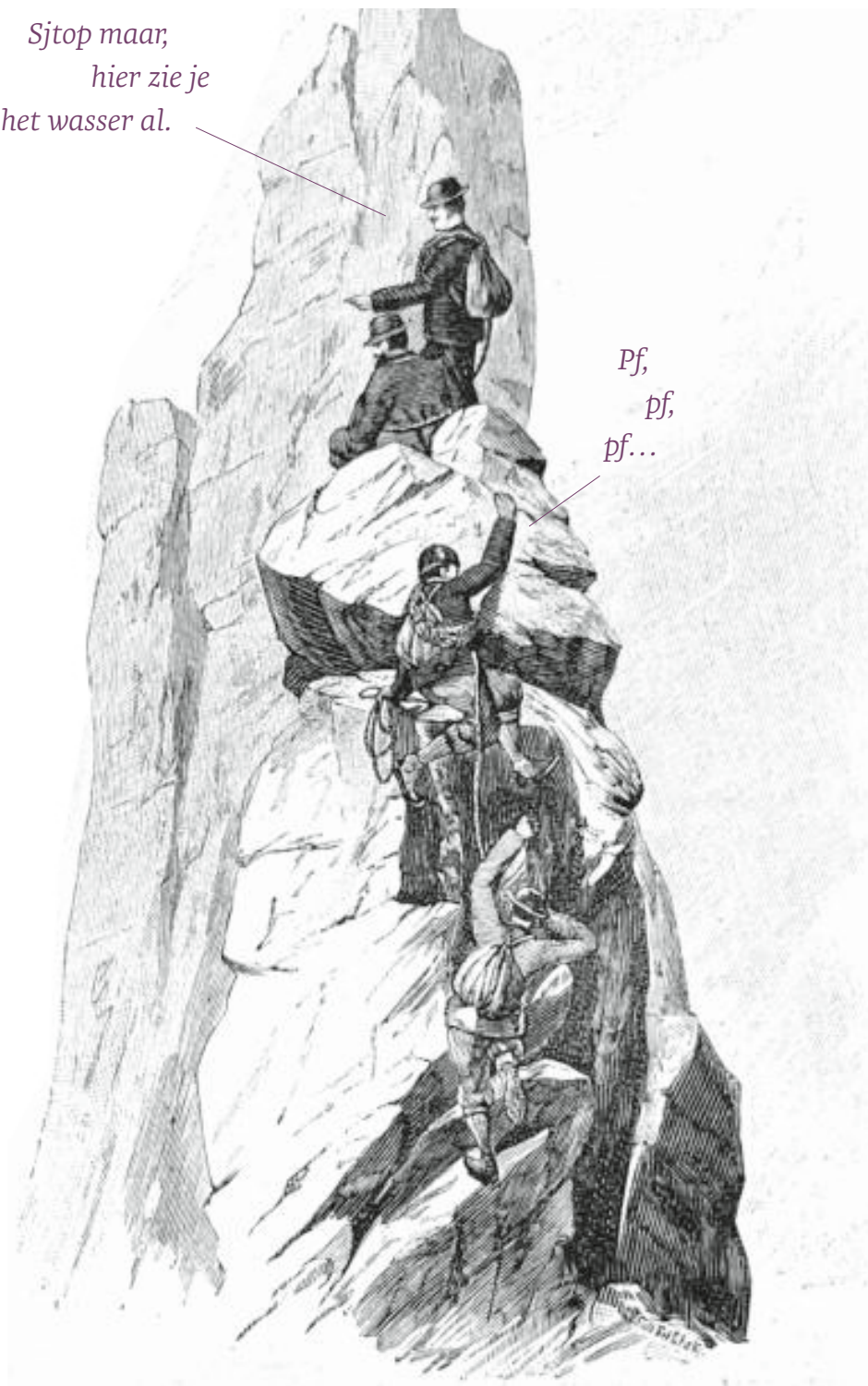
Limburg wordt nog net beïnvloed door het noordwestelijke deel van deze Rijnlandse waaier. De eerste grens van de waaier is dus de *ich-ik*-grens, die vanuit Duitsland gezien begint in het Westfaalse plaatsje Uerdingen. Vandaar gaat de lijn door Nederlands- en Belgisch-Limburg heen en eindigt ten zuidoosten van Leuven bij de taalgrens met het Frans. Deze dialectgrens tussen *ik* en *ich* wordt ook wel de ‘Uerdinger Linie’ genoemd. Op dezelfde manier heet de tweede dialectgrens, die tussen het *maken*-gebied en het *machen*-gebied, de ‘Benrather linie’, naar het Duitse plaatsje Benrath. De derde dialectgrens, tussen *eten* en *essen*, ligt vlak bij de Benrather linie. De Rijnlandse waaier bestaat uit nog meer dialectgrenzen, bijvoorbeeld die tussen *dorp* en *dorf* en tussen *appel* en *apfel*, maar die liggen een stuk verder van het Nederlandse taalgebied.

3 DE OORSPRONG VAN ICH

Maar hoe zijn deze dialectgrenzen precies ontstaan? Historisch gezien hebben de Nederlandse en de Nedersaksische dialecten de oude Germaanse klanken *p*, *t* en *k* bewaard en de Duitse dialecten niet. In het Duits veranderden deze klanken in *pf*, *zz* (en later *ss*) en *ch*. We weten vrij precies wanneer deze Duitse veranderingen zijn opgetreden. Uit runeninscripties blijkt dat de verschuiving van *ik* naar *ich* al in de 7de eeuw aan de gang was, en als we in de tijd van Karel de Grote (ca. 800) aankomen, is de Rijnlandse waaier zeker al een feit. Dit betekent dat koning Karel in zijn palts in Trier *ich*, *pfad* en *ezzan* om zich heen heeft gehoord, terwijl hij in Nijmegen *ik*, *path* (‘pad’) en *etan* (‘eten’) kon horen. Sindsdien lijken deze dialectgrenzen niet dramatisch veranderd te zijn, en lag het Limburgs netjes in het overgangsgebied tussen het Nederlands en het Duits.

*Sjtop maar,
hier zie je
het wasser al.*

*Pf,
pf,
pf...*



‘HIJG-EN-SNUIFTHEORIE’

Sommige geleerden dachten vroeger dat die Duitse klankverschuiving misschien verband hield met het bergachtige landschap in het zuiden van Duitsland, waarin ademtekort een rol zou spelen. Deze theorie werd ook wel de *Hauch und Schnauftheorie* genoemd – de ‘hijg-en-snuiftheorie’ dus. Hoe hoger het landschap, hoe meer een klank als de *k* in een *ch* zou zijn veranderd en een klank als *t* in een *ss*. Die wrijfklanken zouden namelijk minder zuurstof vergen. Deze verklaring is erg onwaarschijnlijk, omdat je dan wereldwijd in veel meer bergachtige gebieden een verandering naar wrijfklanken zou verwachten. Dit is niet het geval, zodat deze theorie in de prullenbak is beland. Maar hoe het verschil dan wél is ontstaan, wordt in wetenschappelijke kringen nog steeds hevig bediscussieerd.

PSEUDO-PREEK UIT DE PRUIKENTIJD

De *Sermoen van de Weurd* (ook bekend als *Sermoen euver de Weurd*) is een soort carnavalspreek over het Maastrichtse stadsdialect. Hij dateert van ca. 1780, en dat maakt hem bijzonder, want er zijn bijna geen dialectteksten uit de 18de eeuw bewaard gebleven. Daar komt bij dat de schrijver in het dialect commentaar geeft op de taalkundige situatie in Maastricht van die tijd. Er werd volgens de schrijver in de stad veel te veel Engels en Hollands gesproken. Ook vond hij dat het Maastrichts “de beste van alle de taulen” is. Over dialecttrots gesproken! Hieronder een fragment uit de *Sermoen*:

*Wat igh uch dan op Latien heb gesag,
dat heb ich het ierste mien auw moeijer
op sig Mastreegs hure sekke, en esse
het sag, dan sagse-et altied kort en good:
God bewaur ugh, mien leef kinder,
es gair gein Mastreegs en kond.*

‘Alles wat ik jullie in het Latijn heb gezegd,
dat heb ik mijn oude moeder
in het Maastrichts horen zeggen, en als ze
het zegt dan zegt ze het altijd kort en goed:
God beware jullie, mijn lieve kinderen,
als jullie helemaal geen Maastrichts
kunnen spreken.’

Veel steul

Ein stool



4 LIMBURGS TEN “VEUJ OET”

Het Limburgs verschilt ook op een andere manier van de rest van de Nederlandse dialecten. Zo zeggen veel Limburgers *sjat*, *sjrieve* en *sjtoppe* waar mensen in de rest van Nederland *schat*, *schrijven* en *stoppen* zeggen. De *sch* is in veel Limburgse dialecten een *sj* geworden [► hoofdstuk 3, over (voor)oordelen over de dialecten van stad en platteland]. Ook de umlaut, die hiervoor al even ter sprake kwam, is in Limburg net wat bijzonderder. In sommige Limburgse dialecten markeert deze umlaut namelijk het verschil tussen enkelvoud en meervoud. ‘Eén stoel’ is in het Maastrichts namelijk *ein stool*, maar ‘twee stoelen’ zijn *twie steul*. Hetzelfde geldt voor *knoop* tegenover *kneup* (‘knopen’) en *voot* tegenover *veuj* (‘voeten’).

Een andere manier waarop je in veel Zuid-Limburgse dialecten een meervoud kunt maken, is het gebruik van een zogeheten *toonaccent*. Dat is een verschuiving van toonhoogte op één en dezelfde klinker, waardoor je het verschil tussen *ein stéin* en *twie stéin* alleen kunt afleiden van de specifieke intonatie op de *ei*-klank. Dit taalkundige verschijnsel vinden we ook in het aangrenzende Duitse gebied van Keulen en Aken, en zelfs ver zuidelijk in het Moezeland. Zo’n ronddansende toonhoogte klinkt voor sprekers van het Standaardnederlands een beetje vreemd, maar het Zweeds, het Noors en verder van huis, het Chinees en Vietnamees, hebben dit ook ontwikkeld. Als je Limburgs of één van deze talen goed wilt leren spreken, is het onderscheiden van de tonen erg belangrijk!

TONALITEIT IN HET LAND VAN MAAS EN RIJN

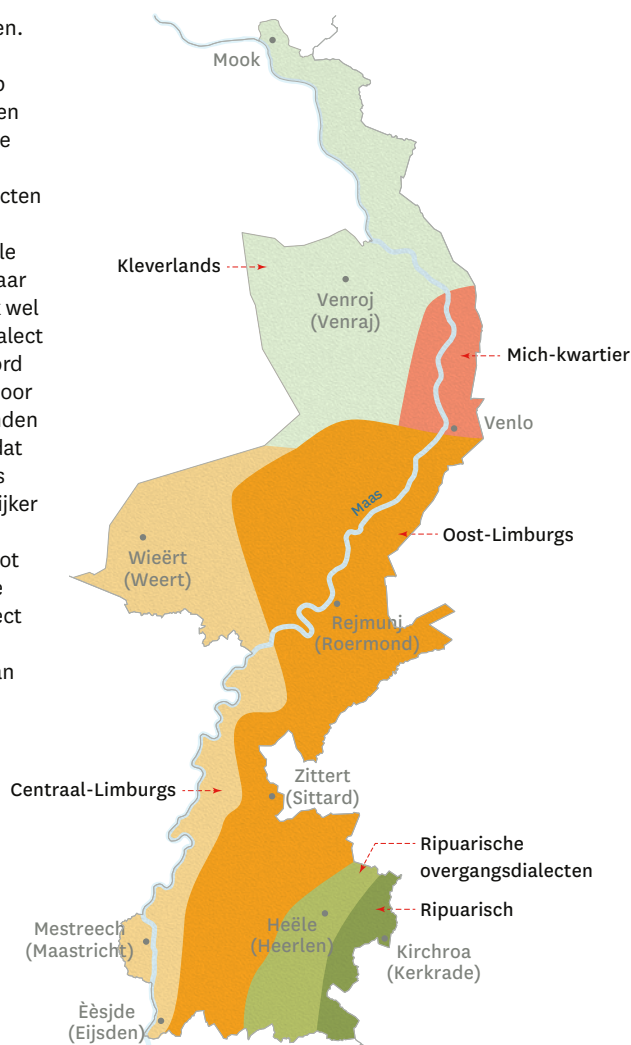


5 STUKJE TAALGESCHIEDENIS

Het zijn dus niet alleen de vakwerkhuisjes en de Vaalserberg die Limburg uitzonderlijk maken. Het Limburgse dialectlandschap is minstens zo bijzonder. Het is gevormd in een tijd waarin er nog geen landsgrenzen door het land van Maas en Rijn liepen en waarin de dialecten naar het noorden toe steeds Nederlandse werden. De Limburgse dialecten bewaren zo een belangrijk stukje Nederlandse taalgeschiedenis, en laten mooi zien hoe het Nederlandse taalgebied vervlochten is met zijn buurtalen.

BESTAAT HET LIMBURGS EIGENLIJK WEL?

Er bestaan grote verschillen tussen de Limburgse dialecten. Zo lijken de dialecten van Noord-Limburg vaak sterk op de aangrenzende Brabantse en Gelderse dialecten, terwijl die van Zuid-Limburg juist nauw aansluiten bij de Duitse dialecten van het Rijnland. Taalkundig gezien is er dus weinig wat alle Limburgse dialecten met elkaar verbindt. Kun je dan eigenlijk wel spreken van één Limburgs dialect of dialectgebied? Dat antwoord kan alleen gegeven worden door de Limburgers zelf, en die vinden het meestal geen probleem dat de dialecten taalkundig soms ver uit elkaar liggen. Belangrijker vindt men het culturele groepsgevoel en de afstand tot het Standaardnederlands die wordt gevoeld. Zo is het dialect in Limburg nauw verbonden met de regionale identiteit van de streek.



‘Wat een eer voor Maastricht
Ons kleine Bexke dat grote licht
Die te Leuven in de school
Overtrof de Duitser en de Waal.
Alles moest dan voor hem wijken
Groot en klein stond dan te kijken
Dat de kleine Maastrichtenaar jong
Hun in leer te boven ging.’

*J'ai d'abord tenté de chanter
mon français, mais j'ai néanmoins
résolu, en définitive,
de présenter ma démission.*

Ik heb eerst nog
geprobeerd om mijn Frans
te zingen, maar heb dan
toch besloten om mijn
ontslag in te dienen.



DE BURGEMEESTER DIE ONTSLAG NAM

Het grootste deel van Limburg was vanuit Holland gezien eeuwenlang buitenland. Alleen een handjevol Limburgse vestingsteden en een aantal Limburgse heerlijkheidjes lagen vóór de Franse Tijd binnen het grondgebied van de Nederlandse Republiek. Daardoor heeft de Nederlandse standaardtaal in Limburg veel later dan in de rest van Nederland voet aan de grond gekregen. Bovendien was in sommige delen van Limburg het Frans van oudsher de belangrijkste schrijftaal. Vooral in Maastricht was het Frans erg aanwezig als schrijftaal.

In de vroege negentiende eeuw kreeg Limburg te maken met het taalbeleid van koning Willem I, die wilde dat per 1 januari 1823 alle ambtenaren het Nederlands zouden beheersen. De toenmalige burgemeester van Maastricht, Jean-François Hennequin, zag de bui al hangen en nam ontslag. Als moedertaalspreker van het Frans (hij was in Frankrijk geboren) vond hij zichzelf niet geschikt om zijn ambt onder zo'n Nederlands taalregime voort te zetten.

LOFDICHT OP EEN MAASTRICHTSE STUDENT

In 1790 werd Theodorus Dominicus Bex door de stad Maastricht geëerd omdat hij de beste Leuvense student van zijn jaar was geweest (de zogeheten *primus*). Voor deze gelegenheid is het volgende liedje in het Maastrichtse stadsdialect op een pamfletje gedrukt.

*Wat eyn iër woael veur Mastreegh
Eus kleyn Beksxke dadt groet leeg
Dai te Leuve een de Schoaul
Euver trof den Duts en Woaaul.
Ales moust dan veur heum wieke
Groet en klyn stong dan te kieke
Dat dat klyne Treeghter Jong
Hun een Lier te boven gong.*

WAT IS JARGON WAARD OP HET SCHOOLPLEIN?

Liever een *gelukje* dan tien *stuiters*

DE RIJKE WOORDENSCHAT VAN HET KNIKKEREN

Weinig kinderspelletjes hebben zo veel woorden opgeleverd als het knikkeren. Niet alleen de knikkers zelf hadden hun eigen namen – namen die per dorp, per schoolplein en soms per groepje kinderen konden verschillen –, maar ook de worp en het kuiltje en de technieken om je knikker erin te krijgen. Er wordt de laatste jaren minder geknikkerd, maar knikkertaal was lange tijd voor veel kinderen het eerste jargon: een manier om te laten merken dat je de fijne kneepjes van het vak beheerste.

1 KNIKKER GING DE WERELD OVER

Het woord *knikker* duikt voor het eerst op in 1607, bij de woordenboekmaker Kiliaan, als *knicker* of *knickert* – aanvankelijk voor een ivoren kogeltje. Het woord is vrijwel zeker een klanknabootsing: het geeft het geluid weer van twee op elkaar botsende steentjes. *Knicker* kwam voor in het Nederduits, *knikkert* in het Fries. Via de Nederlandse handel en de Nederlandse schoolpleinen op de handelsposten reisde het de wereld over: het Amerikaans-Engels kent *knicker* of *nicker*, het Javaans *keneker*, het Papiaments *kiniki* en zelfs het Baskisch leende via het Frans het woord als *kanika*.

Maar *knikker* was lang niet overal het gewone woord. In het zuidwesten van Nederland heetten de steentjes *marbel* of iets wat daarop lijkt. Op Walcheren en in Zeeuws-Vlaanderen zei men *merbel*, in het Land van Hulst *murbel*, op de Zeeuwse eilanden *murpel* of *murpele*, en in delen van Zuid-Holland was het *molber* of *molper*. Al die vormen gaan terug op het Franse *marbre*, dat weer van het Latijnse *marmor* komt: de eerste knikkers werden uit marmer geslepen. Het Engelse *marble* heeft dezelfde oorsprong. Of de knikkers later van klei, glas of aardewerk waren, deed er minder toe: de naam bleef aan het oorspronkelijke materiaal herinneren.

2 MATERIAALGEBONDEN NAMEN

Juist dat materiaal leverde een schat aan woorden op. Albasten knikkers heetten in de Achterhoek, Drenthe en Haarlem *alikas* – een verbastering van *alabaster* die vermoedelijk al in de 19de eeuw nostalgie opriep: Nicolaas Beets beschrijft in zijn *Camera Obscura* hoe een kind op school aan zijn buurman een *alikas* liet zien, die daarna voor straf wordt afgepakt, “tegen pijnlijke onzekerheid of ik hem ooit zou terugkrijgen”.

Knikkers van gebakken klei, de goedkoopste soort, heetten *kleier* in Zwolle, en *pottenbakker* in de Achterhoek en rond Roosendaal in West-Brabant. Het Limburgse *huif* zou geleend kunnen zijn uit het Waals, waar *hife* ‘notendop’ betekent, een herinnering aan de tijd dat arme kinderen ook met pitten en bessen knikkerden.

Ivoren knikkers – een luxe die niet iedereen zich kon veroorloven – heetten *lavor*, een verbastering van *ivoor*. En dan waren er de *zanter*s in Noord-Brabant, knikkers van zandsteen, en het *basterdje* in Groningen, Friesland en Overijssel, van albast, maar dan de mindere soort. Zelfs de allergeedkoopste knikkers – gewone keitjes die kinderen van de straat raapten – hadden een naam: *kalker* in Zeeland bijvoorbeeld, naar het kalkachtige materiaal.

Die materiaalgebonden namen vormen een sociale ladder in het klein. Wie met kleiknikkers speelde, kon zich geen glazen veroorloven; wie een *alikas* bezat, pronkte daarmee als met een kleinood. Van knikkeren leerde je niet alleen een jargon, maar ook de eerste kneepjes van het handeldrijven.

De mooiste namen zijn misschien die van de glazen knikkers. Kinderen zagen er van alles in. Een knikker met een gekleurde draai erin heette een *slakje* (vanwege het slakkenhuismotief), een *vlammetje* (als de kleuren aan vuur deden denken) of een *molentje* (als de spiraal aan draaiende wieken herinnerde). In Zeeland werd een knikker met vleugelachtige patronen een *vliendermarrebol*.

Knikkers met een streep erdoor die aan ogen deden denken, heetten *katoog* of *kattenoo*, een naam die onder andere in Den Bosch, Drenthe en Groningen is aangetroffen. Porseleinen knikkers, wit met een streepje, kregen de naam *chineesje*, vanwege een oude associatie van China met porselein. Het *oliesjeikje* in Zuid- en Noord-Holland was zwart; de naam verwees (in de jaren 1970) naar het olieachtige glinsteren van het glas.

KNIKKEREN MET KOGELS EN BIER

Sommige knikkers kwamen niet uit een fabriek, maar uit een fles. Kogelflesjes – in 1872 in Engeland uitgevonden – werden afgesloten met een glazen knikker die voorkwam dat je te veel vloeistof tegelijkertijd uitschonk. Je opende zo’n fles door de knikker naar beneden te duwen, en menig kind bewaarde dat balletje als de drank op was. In de eerste helft van de 20ste eeuw werden koolzuurhoudende dranken, maar ook andere vloeistoffen, door heel Nederland in zulke flesjes verkocht, en het hergebruik van de knikkers als speelgoed was wijdverbreid.

Sommige knikkernamen verwijzen hiernaar. In Groningen heette de knikker uit het afwasmiddelflesje van het merk Presto een *presto* of *prestodoller*. In Nederlands-Limburg werd de knikker uit het bronwaterflesje van Selters een *tseltes*, en in Friesland noemde men de knikker uit een bierflesje simpelweg *bier* of, met een knipoog, *biersûper* (‘bierzuiper’).



GLAZEN KNIKKERS: DE DEMOCRATISERING VAN HET SPEL

Tot ver in de 19de eeuw waren knikkers gemaakt van klei, steen of marmer, en dus duur en breekbaar. Dat veranderde toen de glasblazers van Lauscha in Thüringen, die al eeuwen kerstboomversieringen maakten, ontdekten dat ze met dezelfde technieken knikkers konden produceren. Rond 1890 ontwikkelde Otto Greiner de eerste knikkermachines, waarmee glazen knikkers in grote aantallen en tegen lage kosten konden worden gemaakt. De export vanuit Lauscha bereikte via markten en handelaren al snel de Lage Landen.

De gevolgen voor het spel waren ingrijpend. Glazen knikkers waren mooier, ronder en beter voorspelbaar dan die van klei, en ze waren goedkoop genoeg om ze te kunnen verliezen zonder dat dit meteen dramatisch was. Het spel democratiseerde: waar eerder alleen welgestelde kinderen marmeren knikkers bezaten, kon nu ieder kind een zak glazen knikkers kopen. De namen veranderden mee. Woorden als *glazenmaker*, *glassie* en *glazen bonk* verschenen in het speeljargon, naast de oudere klei- en steennamen.

3 KLEUREN

Kleurnamen werden ook veelgebruikt: *banaan-tjes* waren geel, *smurfen* blauw (net als het zwarte *olies-jeikje* een naam met een betrekkelijk jonge oorsprong), en *panda's* wit met zwart. Het Utrechtse *piraatje* was ook zwart. En wie in Amsterdam een bijzonder gekleurde knikker had, noemde die een *meksie* – een woord waarvan de herkomst onzeker is, maar dat misschien iets te maken had met *mexicaantje*.

4 KLEIN EN GROOT

Behalve door het materiaal werd de waarde van een knikker bepaald door de grootte. Een gewone knikker was een *eentje* of *gewoontje*, namen die de ruileconomie achter het spel verraadden. Grote knikkers heetten in een groot deel van Nederland *stuiter*, *mammoet* in Zuid-Holland, *bikkel* in sommige delen van Limburg en *bonk* of *bonket* in andere. In Zevenaar had een *stuiter* de waarde van vijf gewone knikkers, en die wisselkoers was serieuze zaak. Je duurste knikker – het *gelukje*, de trots van je verzameling – zette je niet zomaar in.

5 HET KUILTJE EN HET SPEL

Niet alleen voor de knikkers bestonden allerlei woorden, het gold ook voor andere aspecten van het spel. Het kuiltje – het doel waar je je knikker in moest zien

te krijgen – heette in veel Nederlandse dialecten *putje*, *kuutje* in Zeeland, *lots* in Noord-Brabant, en *potje* of *kotje* in Limburg. Die laatste twee zijn ook namen voor een drinkbeker, alsof het kuiltje een omgekeerd kopje was.

En de technieken om de knikker in dat kuiltje te krijgen? In het westen van Nederland *piekte* je: je duwde de knikker met een snelle duimbeweging. Elders *schoof* je, *gleed* je of *knipte* je. Dat laatste woord werd vooral in het zuiden gebruikt, waar *knippen* het inklemmen van de knikker tussen duim en wijsvinger beschreef, een katapultbeweging. In Drenthe heette het *snippen* – elke speler wierp vijf knikkers vanachter een streep in het kuiltje, met de duim als een veer. In Utrecht was het *ku-letjekeizeren*, de heerser worden over het kuiltje. Deed je dit in Den Haag staand, dus vanaf een zekere hoogte, dan heette dat *ploempen*. In Deventer kende men naast *potgooien* ook *krallen*. Dat laatste werd gezien als een meisjesspel dat niet met knikkers gespeeld werd, maar met kralen.

Veel van die werkwoorden beschrijven nauwkeurig wát je met je hand doet. *Snippen* benadrukt de korte, verende beweging, *pieken* de punt van je duim, *schuiven* het glijdende gebaar over de grond. Het intrigerende is dat het knikkerspel een hele wereld op zich was, die door de deelnemers ook heel serieus werd genomen en een bonte variëteit aan woorden noodzaakte.

WAT IS DE BESTE MANIER OM EEN G TE ZEGGEN?

Harde en zachte g

HOE EEN PAAR MILLIMETER IN DE MOND HET LAND VERDEELT

Er zijn saaie medeklinkers en spannende medeklinkers. De *p* is een saaie medeklinker: iedereen in Nederland spreekt hem min of meer op dezelfde manier uit. Maar de *g*! Dat is misschien wel de meest beladen klank van het Nederlands. Geen andere medeklinker verdeelt de sprekers van onze taal zo doeltreffend in kampen. Zeg één woord met een *g* erin en iedereen weet waar je vandaan komt – of denkt dat te weten.

1 PLOF WORDT RUIS

Wat de Nederlandse *g* zo bijzonder maakt, is dat hij in de ons omringende talen vrijwel ontbreekt. Het Frans en het Engels hebben hem niet. Het Duits heeft wel een *ch*-klank die er een beetje op lijkt – je hoort hem in *ich* en *Bach* – maar niet op de plek waar wij een *g* gebruiken: een Duitser zegt *gut* met een plofklank, een kleine explosie in de mond, zoals in het Engelse *good*, en niet met de klank die wij ervan maken, en die wel een *ruisklank* wordt genoemd.

Die plofklank is volgens sommige theorieën de oudste manier om de *g* uit te spreken. Diep in de middeleeuwen klonk de *g* in het hele Nederlandse taalgebied ook als die van het Duitse *gut* en Engelse *good*: je maakte hem door je mond achterin heel even af te sluiten met de achterkant van je tong. Het Fries heeft die oude klank bewaard. In Friesland zeg je nog altijd *goed* met dezelfde *g* als in het Engels – het is een van de aanwijzingen dat dit de oorspronkelijke uitspraak is.

Op een bepaald moment is er iets aan die klank veranderd. Men sloot de mond niet langer helemaal af, maar liet door een nauwe opening wat lucht stromen. Die verandering leverde de ruisklank op die wij nu als de Nederlandse *g* kennen. En vervolgens begon de plek waar dat geruis werd gemaakt te variëren. Een paar millimeter verschil in de nauwe holte van de mond maakt het verschil tussen de zachte en de harde *g*, en alles ertussenin.

2 WAAR IN DE MOND?

De zachte *g* wordt relatief voor in de mond gemaakt, tegen het zachte gehemelte – taalkundigen noemen dat de *palatale positie*, want *palatum* is de Latijnse naam voor dat zachte gehemelte. De stembanden trillen erbij mee, en het resultaat is een zacht, ronkend geluid. De harde *g* zit verder naar achteren, bij het huigje – de *velaire* of *uvulaire positie*. (Het *velum* is de achterkant van de tong, de *uvula* is de huig.) Daar is het lastiger om je stembanden te laten trillen.

Dat verschil in stemhebbendheid – het al dan niet laten trillen van de stembanden – heeft een verrassend gevolg. Wie met een zachte *g* spreekt, maakt een duidelijk onderscheid tussen de *g* en de *ch*: het zijn twee verschillende klanken, de een met stemband, de ander zonder. Voor iemand met een zachte *g* zijn *chloor* en *gloor* herkenbaar verschillende woorden, en rijmen *vlaggen* en *lachen* niet goed op elkaar. Maar wie de *g* verder naar achteren maakt, verliest dat verschil. In de oren van iemand uit Brabant klinkt een harde *g* dan ook als een *ch*: Limburgers horen Amsterdammers *choede morchen!* zeggen. En hoe verder naar achteren, hoe harder de klank. Dat is logisch: er is een groter stuk van de mondholte dat als klankkast kan dienen.

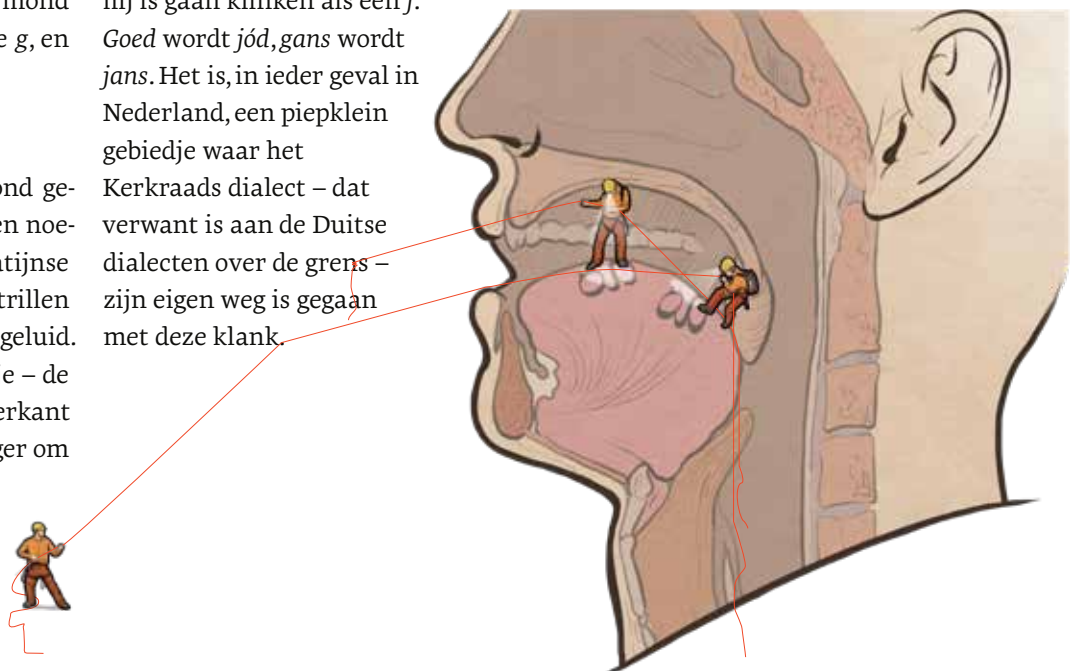
In Zeeland is de *g* zó ver naar achteren geschoven dat er alleen nog wat geruis in de keel overblijft: de klank die we schrijven als een *h*. *Goed* wordt *hoed*, *gras* wordt *hras*. Dat valt minder op doordat sprekers van de meeste Zeeuwse dialecten de oorspronkelijke *h* aan het begin van een woord dan weer niet uitspreken – *hoed* klinkt als *oed*, dus *goed* kan zonder misverstanden *hoed* worden.

In het uiterste zuidoosten van Nederland, rond Kerkrade, is de *g* juist zó ver naar voren geschoven dat hij is gaan klinken als een *j*. *Goed* wordt *jód*, *gans* wordt *jans*. Het is, in ieder geval in Nederland, een piepklein gebiedje waar het Kerkraads dialect – dat verwant is aan de Duitse dialecten over de grens – zijn eigen weg is gegaan met deze klank.

DE ZACHTE G ALS STIGMA

De zachte *g* was lange tijd voor veel sprekers een last. Voor de komst van de radio en de sprekende film was er nog geen sprake van een duidelijke uitspraaknorm, maar in de loop van de 20ste eeuw werd de harde, Hollandse *g* de norm in de media en in de klas. Wie uit Brabant of Limburg kwam en een baan ambieerde in het noorden, werd soms naar de logopedist gestuurd. Omroepers schaafden hun zuidelijke uitspraak af; leerkrachten corrigeerden kinderen die op de ‘verkeerde’ manier *goed* zeiden.

Inmiddels keert het tij. Zuidelijke presentatoren of politici hoeven hun *g* niet meer af te leren, hij wordt juist gezien als een teken van authenticiteit, en onderzoek laat zien dat luisteraars een zachte *g* tegenwoordig associëren met warmte en gezelligheid.



3 BOVEN EN ONDER DE RIVIEREN

Op een kaart van Nederland tekent het verschil tussen de harde en de zachte g zich af als een brede band die ongeveer de loop van de grote rivieren volgt. Ten zuiden – in Brabant en Limburg – klinkt de zachte g. Ten noorden – in Holland, Utrecht, stukken van Gelderland, maar ook in Groningen en Overijssel – de harde. Toch is die grens vager dan je misschien zou denken. In Nijmegen, dat toch boven de Waal ligt, hoor je veel zachte g's. En in de Achterhoek en op de Veluwe – dus ten noorden van de grote rivieren – klinkt de g traditioneel ook zacht, een restant van de oude situatie dat de Hollandse invloed heeft weerstaan.

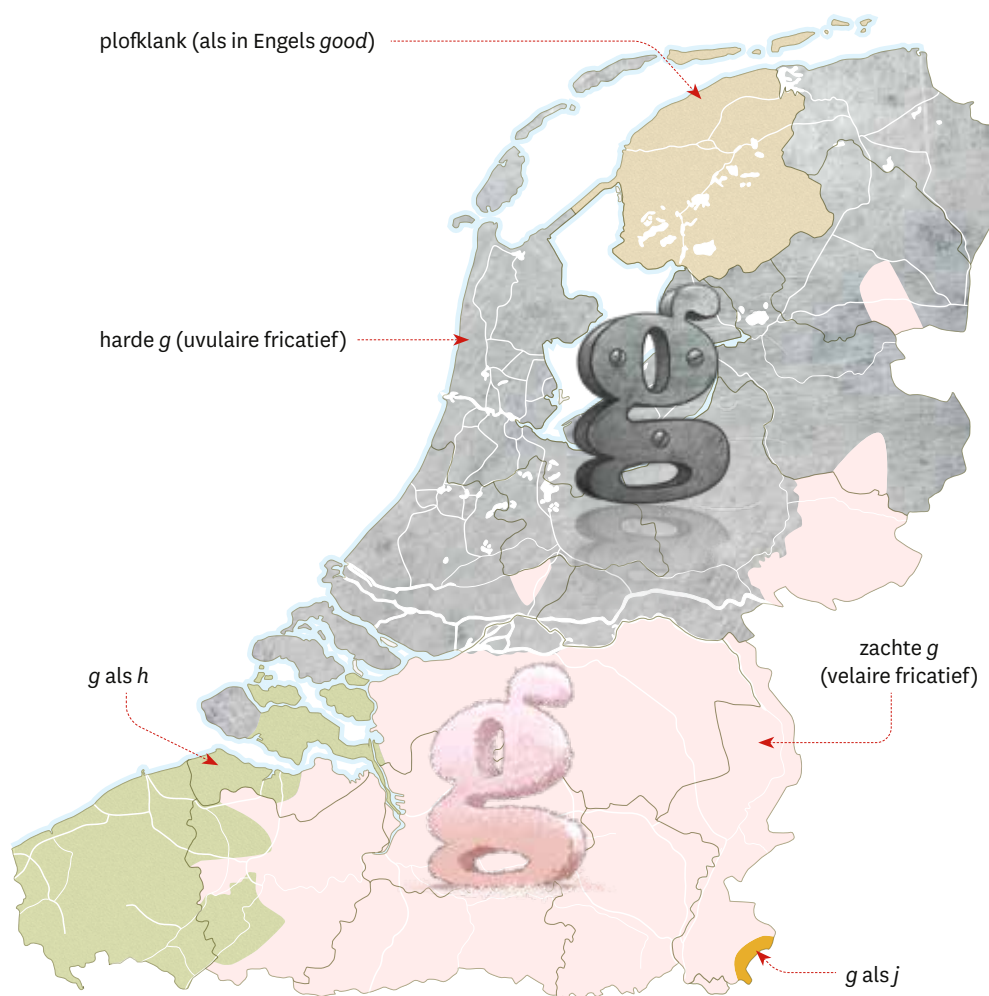
Want de harde g is vermoedelijk niet de oudste variant. De zachte g was er eerst, en de harde is een relatief recente nieuwkomer die zich waarschijnlijk vanuit Amsterdam als een olievlek over het noorden heeft uitgebreid – ongetwijfeld omdat Holland het culturele en economische centrum was, en mensen hun uitspraak richtten op dat centrum.

Inmiddels is de zachte g ook een belangrijk teken van identiteit geworden, met name in Noord-Brabant. De zanger Guus Meeuwis noemde er een concertreeks naar: *Groots met een zachte G*, cafés in de provincie serveren er 'gebak met een zachte g', en Omroep Brabant heeft sinds enkele jaren de *Dag van de zachte g*. In Limburg is de g feitelijk nóg zachter, maar daar voelt het minder als een teken van identiteit, misschien omdat het Limburgs op nog meer manieren van de standaardtaal verschilt dan het Brabants. En hoewel er van alles en nog wat verdwijnt in het dialect, blijft de zachte g fier overeind.

4 DE AMSTERDAMSE G: VAN DE JODENBUURT NAAR HEEL HOLLAND

De harde g is waarschijnlijk in Amsterdam ontstaan. Dat moet dan ergens in de 18de of vroege 19de eeuw zijn geweest. Een bewijs daarvoor komt van een onverwachte getuige: de schrijver Multatuli. Eduard Douwes Dekker, die dit pseudoniem gebruikte, was in 1820 geboren in de Korsjespoortsteeg in hartje Amsterdam. Hij laat als een van de eerste schrijvers volkse Amsterdammers aan het woord, en zijn spellingen verraden soms dat de harde g in zijn tijd al de gewone Amsterdamse uitspraak was:

Och me lieffe juffre Pieterse ... 'k was so bedaan, toe Louweris me kwam fraache. Want 'k sech al so teuche Wimpie, die musse maakt, weet je – nee, dankie f'r fuur, strakkies Pietje – 'k zech al so teuche Wimpie, hoe sou juffre Pieterse 't make, 'mdâ-'k in so lang nie fâ-je chehoort-ep, weet je – ja, lech 'm m'r neer; 't is m'n outje – je neemt ommes nie kwalik, dâ-'k m'n outje hep omchedaan? ... en doe sei Wimpie, omdâ-we net an de was wasse ...



Waar de zachte g nog klonk, zou niemand op het idee zijn gekomen om *goed* als *choed* te spellen – maar in het Amsterdam van Multatuli was het verschil tussen g en ch kennelijk al aan het vervagen: precies wat je verwacht bij een harde, uvulaire 'huig'-uitspraak.

Hoe die harde g in Amsterdam is terechtgekomen, is ook niet helemaal duidelijk. Misschien heeft het met migratie te maken. Vanaf de 16de eeuw vestigden zich grote groepen Joden in de stad, eerst Sefardische Joden uit Portugal en Spanje, later Asjkenazische Joden uit Oost-Europa. Die laatste groep sprak Jiddisch, een taal met een uitgesproken g-klank, die relatief achter in de mond lag. In de Amsterdamse Jodenbuurt, die tot ver in de 19de eeuw een van de dichtstbevolkte wijken van de stad was, klonk die klank op de markten en bij de straat-handel. Langzaam maar zeker namen ook niet-Joodse Amsterdammers die hardere uitspraak over, en vanuit Amsterdam verspreidde de harde g zich volgens deze theorie over het noorden van Nederland.

Het is een van die gevallen waarin een klank een heel andere reis heeft gemaakt dan je zou denken. De harde g voelt voor veel niet-zuidelijke Nederlanders als de normale, neutrale uitspraak – het is de g van het *Journal*, van de Randstad, van de macht. Het komt ook veel vaker voor dat iemand uit het zuiden probeert een harde g aan te leren dan omgekeerd. Tegelijk vinden noorderlingen het dan weer grappig om een zachte g na te doen. En toch is de harde g vermoedelijk de immigrant.

WAAROM GAAN GRONINGERS DE SPINNENWEBBEN MET EEN KOPSTUBBER TE LIJF?

De grote voorjaarsschoonmaak

DE VELE WOORDEN VAN EEN VERLOREN LENTETRADITIE

Kloppende mattenkloppers maakten in heel Nederland eeuwenlang het geluid dat de lente aankondigde. De kachel had de hele winter gebrand, en dat liet zijn sporen na: roet op de muren, as in de hoeken, stof op plekken waar niemand keek. Vóór Pasen moest alles schoon zijn, en dat was geen aanbeveling maar een sociale verplichting. Buren keken mee; een vrouw wier ramen niet blonken voor de paasdagen was het gesprek van de straat.

Gordijnen werden afgenomen en gewassen. Matrassen en dekens gingen naar buiten om gelucht te worden. Kasten werden leeggehaald, afgestoft en opnieuw bekleed met schoon papier. De kleden gingen over het hek of de waslijn en werden geslagen met de mattenklopper. Sommigen suggereren een verband tussen de Nederlandse traditie en het schoonmaken dat Joden doen voor Pesach, anderen wijzen erop dat strenge hygiëne heel belangrijk is bij het maken van kaas, en dat boerendochters die als dienstmeisjes in de steden gingen werken, die normen meegenomen hebben.

Voor schoonmaakhandelingen en het gereedschap dat je daarbij nodig hebt, ontstonden in de loop van de tijd heel veel termen. Schoonmaken was niet iets waarover je met mensen van ver weg hoefde te praten, en dus bloeiden de lokale aanduidingen op. Zo werd de mattenklopper in Limburg de *mattenpoetser*, en in Zeeland de *tapijtklopper*.

DWEILEN EN FEILEN

De *dweil*, die natte lap, heeft een verrassend deftige voor-geschiedenis. Het woord gaat terug op het Middelnederlandse *dwale*, dat in 1240 voor het eerst is opgetekend als benaming voor een doek op het altaar. De *l* in *dwale* komt van een oud achtervoegsel voor een instrument, dat we bijvoorbeeld ook nog vinden in het Engelse *towel*. Hoe de doek van de verheven plaats in de kerk op de grond is terechtgekomen, is niet bekend.

Dweil is in veel dialecten het gewone woord, maar in het zuiden spreekt men ook wel van *opnemer* of *opneemdoek*, en in het noordoosten van Nederland – Groningen, Drenthe, Overijssel en delen van Noord-Holland – heet de *dweil* een *feil*, *veil*, *faal* of *vaal*. Het werkwoord *feilen* is in die streken het gewone woord voor het opnemen van de vloer. De herkomst is niet helemaal duidelijk, maar het wordt al in de 19de eeuw in dialectwoordenboeken vermeld.

WAPELING EN LEUTER

Wie ging schrobben, had zeepsop nodig – en ook daarvoor hadden de dialecten hun eigen woorden. In Noord-Holland, en specifiek in West-Friesland, is dat *wapeling*: heet zeepsop, water waar het schuim bovenop drijft. Het woord is afgeleid van *wapel*, dat 'schuim' of 'poel' betekende en dat we ook herkennen in het Oudfriesse *wapul* en het Oudengelse *wapol* ('bellen op water, schuim op vloeistof'). In sommige dialecten was *wapelen* ook een woord voor schrobben met zeepsop.

In Limburg heet zeepsop *leuter*, een woord dat ook 'slap aftreksel' kan betekenen. Het is niet duidelijk of het verwant is aan het werkwoord *leuteren* ('traag zijn, treuzelen'); waarschijnlijker is het dat het iets te maken heeft met het Rijnlands-Duitse woord *lüttern*, dat 'schoonmaken' betekent.

Trekker of *aftrekker* ('rubberen vloerwisser waarmee je het water van de vloer trekt') is een woord dat vooral onder de grote rivieren gangbaar is. In het noorden spreekt men eerder van een *wisser*. Het is een subtiel verschil van naar vuil (en dus schoonmaken) kijken: als iets wat je wegtrekt, of als iets wat je uitwist.

RAGEBOL EN RUUGESOOT

Spinnenwebben verwijderen was een van de eerste taken bij de voorjaarsschoonmaak. Het gereedschap daarvoor heet in het Standaardnederlands *ragebol*: een bol van haren op een lange stok. Het woord is samengesteld uit *bol* en het werkwoord *ragen*, dat 'spinnenwebben verwijderen' betekent – denk aan *spinrag* voor 'spinnenweb'.

In Groningen heet de *ragebol* een *kopstubber*, letterlijk iets waarmee je *koppen* ('spinnenkoppen', dat wil hier zeggen: spinnenwebben) *stubb* ('wegveegt'). Het woord werd in 2021 verkozen tot het 'schierste Grunneger woord', een prijs voor het mooiste Groningse dialectwoord. De jury was onder de indruk van de beeldende kracht: een *kopstubber* is geen abstract schoonmaakinstrument, maar een concreet wapen tegen spinnenkoppen. Overigens is het Groningse *kop* voor 'spinnenweb' verwant aan het Engelse *cobweb* – allebei gaan ze terug op een oud Germaans woord voor 'spin'. Ook elders in Nederland kennen mensen het woord *kop* nog wel in deze betekenis.

In Zeeland heet de *ragebol* een *ruugesoo(r)t*, waarvan het eerste deel te maken heeft met *ruw*: een ding dat ruwigheid verwijdert. De exacte etymologie is onzeker.



SCHROBBEN EN SCHUREN

Het werkwoord *schrobben*, grondig schoonmaken met een borstel en water, is een van de oudste schoonmaakwoorden in het Nederlands. Het betekende oorspronkelijk 'krabben' of 'schrappen': met een harde borstel schraap je het vuil van de vloer. Het woord heeft een opvallende internationale carrière gemaakt. Het Engelse *to scrub* is waarschijnlijk ontleend aan het Middelnederlandse of Middelnederduitse *schrobben*, en wij leenden het vervolgens weer terug als *scrubben*, in de betekenis 'dode huidcellen verwijderen'.

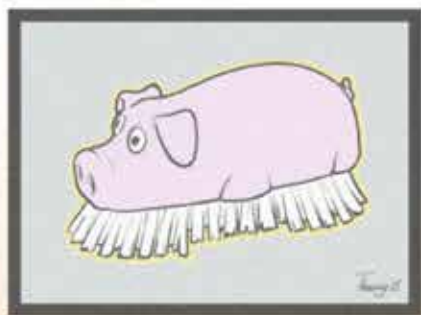
Voor het schoonmaken van lichaam en huis worden vaker dezelfde termen gebruikt. Naast *schrobben* kent het Nederlands *schuren*, dat via het Oudfranse *escurer* teruggaat op het Latijnse *curare* ('verzorgen'). De Romeinen hadden het over het verzorgen van het lichaam, de Nederlanders maakten er het schuren van de vloer van.

En dan is er *kuisen*, dat bij het bijvoeglijk naamwoord *kuis* ('rein, zuiver') hoort. In Noord-Brabant en Limburg is *kuisen* nog altijd een gebruikelijk woord voor schoonmaken, hoewel *poetsen* tegenwoordig ook vaak wordt gebruikt. In veel andere delen van het land is *schoonmaken* het gewone woord – soms een beetje verschillend uitgesproken, bijvoorbeeld met een harde of zachte *g*, of een iets andere *o*. Het verschil in woordkeuze markeert een van de scherpste dialectgrenzen in de Nederlandse dialectgeografie: ten zuiden van de grote rivieren kuis je, ten noorden maak je schoon.

EEN PLATTE ZEUG IS GEEN VLOERVARKEN

Een van de opvallendste patronen in de Nederlandse schoonmaakwoordenschat is de overvloed aan varkensnamen. De harde handschuurborstel heet in Zeeland *platte zeug* – letterlijk 'plat vrouwtjesvarken'. *Platte zeug* werd in 2022 verkozen tot mooiste Zeeuwse woord. De verklaring voor de naam is waarschijnlijk: schuurborstels werden van oudsher gemaakt van varkenshaar, en de borstel erfde de naam van het dier dat de haren leverde. Maar *platte zeug* is ook een Zeeuws (en Brabants) woord voor 'pissebed', en het is dus ook mogelijk dat de borstel naar dat beestje is genoemd, of andersom.

Het varkensthema beperkt zich niet tot Zeeland. In verschillende regio's in Nederland hoor je *vloervarken*, *stofvarken*, *asvarken* en *veegvarken* voor de zachte stoffer waarmee je vuil bij elkaar veegt. De beeldspraak verwijst er waarschijnlijk naar dat het varken alles eet.



PROPER, MOOI EN AANGETROUWD

Het woord *schoon* betekent in het Standaardnederlands 'vrij van vuil'. Maar in Noord-Brabant, Limburg en Vlaanderen betekent het ook nog altijd 'mooi': een *schoon meisje* is een 'mooi meisje', geen gewassen meisje. In het Middelnederlands waren *schoon* en *mooi* synoniemen, en sporen daarvan vind je nog in uitdrukkingen als *schone schijn* ('mooie buitenkant') en *de schone slaapster*.

De verrassendste toepassing zit in de familiebenamingen: *schoonmoeder*, *schoonzus*, *schoonvader*. Dat *schoon*- heeft hier niets te maken met properheid, maar alles met respect en eer [► hoofdstuk 30, over dialectwoorden voor gezinsleden en andere verwanten].

STUBVODDEN

Ook de stofdoek heeft regionale namen die iets licht denigrerends lijken te hebben. In Groningen is het een *stubvod*, een vod waarmee je *stibt* ('stof afveegt'). Het woord *vod* klinkt negatief, maar was in het Gronings neutraal: het betekende eenvoudigweg 'lap'. In Limburg heet het een *stoblommel*, waarin *lommel* verwant is aan *lummel* – een slap, slordig ding. De stofdoek is in de dialecten nooit een instrument van precisie; het is een lap, een vod, een lommel – het zijn geen woorden waaruit een groot respect voor de stofdoek blijkt.



STOF EN TAAL

De voorjaarsschoonmaak is als traditie grotendeels verdwenen. In de jaren 1960 maakten huishoudelijke apparaten – de wasmachine, de stofzuiger, de vloerwisser – het jaarlijkse ritueel overbodig. Wie het hele jaar door kan zuigen en wassen, hoeft niet meer één week per jaar alles op zijn kop te zetten. De kolenkachel verdween, het roet verdween, en daarmee de poetsbehoefte. Bovendien gingen steeds meer vrouwen buitenshuis werken, en wie fulltime werkt, heeft geen week vrij om kasten leeg te halen en gordijnen te koken.

HUILBESSEMS

Moderne uitvindingen krijgen eigenlijk geen dialectnamen. De stofzuiger is in de meeste streken een *stofzuiger*, hooguit met een plaatselijke uitspraak: *stofzuuger* bijvoorbeeld, of *stofzoeger*. Maar het oosten van Nederland vormt naar verluidt een uitzondering. Daar heet, zegt men, de stofzuiger een *huilbessem*, een 'huilbezem', naar het ronkende, jankende geluid dat het apparaat maakt. Het woord is heel bekend in Twente en de Achterhoek.

Maar dat betekent niet dat mensen het ook serieus gebruiken. Het woord is waarschijnlijk voor de grap ontstaan. 'Weet je hoe wij hier een stofzuiger noemen? Een jankbezem! Niks voor ons, die moderne fratsen.' Het is daarna wel op allerlei lijstjes gaan figureren van 'typisch Nedersaksische woorden', zowel binnen als buiten de regio. Het heeft dan ook nog het voordeel dat het exotisch klinkt: als niet-ingewijde weet je niet meteen wat een *huilbessem* is. Maar dat maakt het woord nog niet geschikt voor dagelijks gebruik. *Grapwoorden* worden zulke nepdialectwoorden ook wel genoemd.

HOE KUN JE IN DIALECTEN NAAR JEZELF OF EEN ANDER VERWIJZEN?

Hij wast zich, hem of z'n eigen (zelf)?

REGIONALE VERSCHILLEN IN WEDERKERENDE VOORNAAMWOORDEN

Taal is een middel om de wereld om je heen te beschrijven en jezelf tot die wereld te verhouden. Dat gebeurt soms op heel subtiele manieren. Kleine woordjes die misschien niet meteen opvallen, kunnen de betekenis van een zin sterk beïnvloeden. Neem nu het werkwoord *wassen*. Je kunt bijvoorbeeld je kleren wassen, maar ook jezelf. In dat tweede geval gaat *wassen* gepaard met een klein woordje, zoals *me* in *Ik was me*, of *zich* in *Hij wast zich*. *Me* en *zich* worden *wederkerende voornaamwoorden* genoemd: ze slaan terug op het onderwerp van de zin, in dit geval *ik* of *hij*. In het Standaardnederlands ligt de vorm van die wederkerende voornaamwoorden vast, maar in de Nederlandse dialecten zijn er grote regionale verschillen. Op die manier kun je horen uit welk deel van Nederland iemand waarschijnlijk komt.

1 GEOGRAFISCHE DRIEDELING

In zowel het Standaardnederlands als de Nederlandse dialecten hangt de vorm van het wederkerend voornaamwoord af van het onderwerp van de zin, namelijk wie of wat iets is, doet of overkomt. Het onderwerp komt voor in de zogenoemde *eerste*, *tweede* of *derde persoon*. De eerste persoon kun je gebruiken als je over jezelf praat (bijvoorbeeld *Ik was mezelf*), de tweede persoon als je iemand aanspreekt (*Jij wast jezelf*) en de derde persoon als je over andere mensen, dieren of dingen spreekt (*Hij wast zichzelf*). Daarbij kan het onderwerp enkelvoudig of meervoudig zijn, afhankelijk van of het om één mens, dier of ding gaat of om meerdere. Met name voor de derde persoon enkelvoud is er een enorme geografische variatie, en daar gaat dit hoofdstuk over. Bij alle vormen kun je ervoor kiezen om er *zelf* aan vast te plakken (zie verderop: 'Kiest de spreker zelf?').

	Enkelvoud	Meervoud
Eerste persoon	Me(zelf), mij(zelf)	Ons(zelf)
Tweede persoon	Je(zelf), u(zelf)/zich(zelf)	Je(zelf), u(zelf)/zich(zelf)
Derde persoon	Zich(zelf)	Zich(zelf)

In de Nederlandse dialecten kun je grofweg drie vormen van het wederkerend voornaamwoord voor de derde persoon onderscheiden: *zich(zelf)* met als varianten *sich/zuk/zok*, *hem(zelfs/sels)* met de varianten *him/hom/um* (of *har* en *harsels* als het om een vrouw gaat) en *zijn eigen* met de varianten *z'n/ze/se eigen*. De eerste vorm komt vooral voor in Oost-Nederland aan de grens met Duitsland, tot en met Limburg, en in de Randstad (met name rond Amsterdam), bijvoorbeeld *Toon wast sich in de tobbe*. De vorm *zijn eigen* vind je terug in West- en Midden-Nederland, evenals in Zeeland en Brabant: *Toon wast z'n eigen in de tobbe*. Dit is de vorm die in de Nederlandse dialecten het vaakst voorkomt. *Hem(zelf)* bestrijkt juist het kleinste gebied. Deze vorm tref je aan in Friesland en de aangrenzende delen van Groningen, Drenthe en Overijssel, bijvoorbeeld *Toon wasket em in de tobbe*, *Josse slacht himsels* ('Josse slaat zichzelf') of *Hy fersint him* ('Hij vergist zich'). Als je niet uit deze Noord-Nederlandse regio komt, kan het gebruik van *hem* misschien tot grappige verwarring leiden. Een zin als *Toon wasket hem/him/hom in de tobbe* zou je kunnen interpreteren alsof Toon iemand anders wast dan zichzelf.

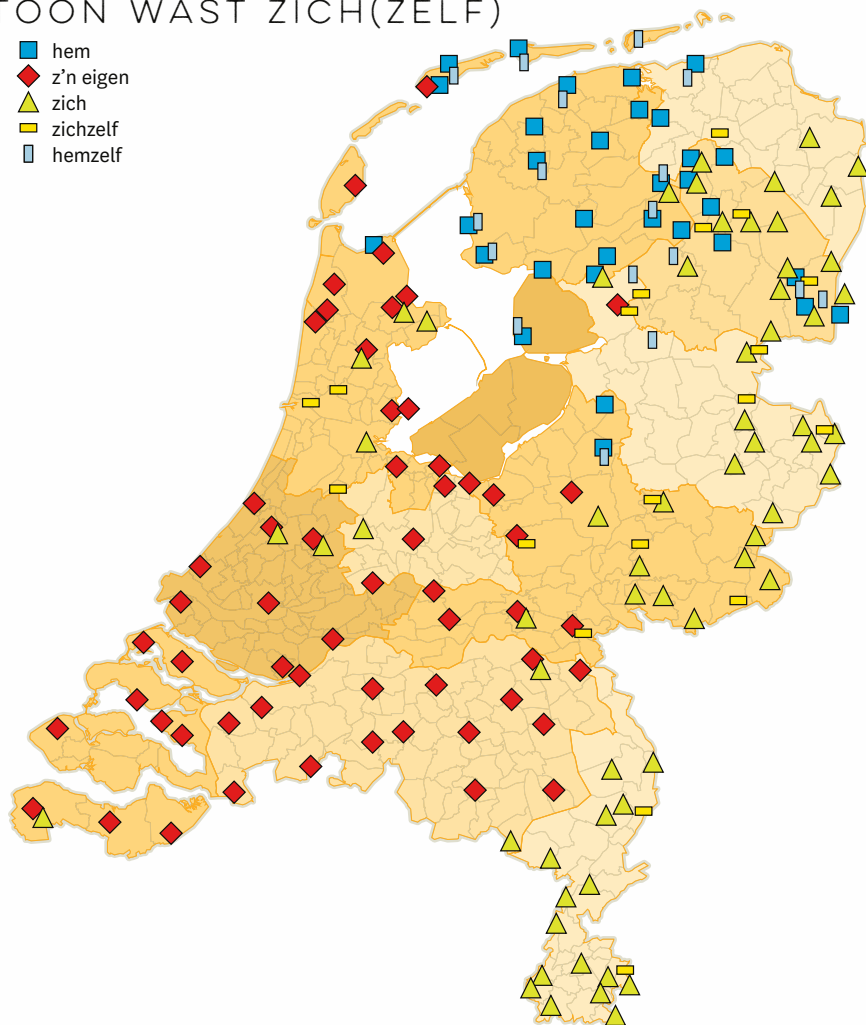
De geografische driedeling is niet toevallig. De oostelijke dialecten lijken meer op het Duits (*sich*), terwijl de Friese dialecten juist meer weg hebben van het Engels (*himself*). *Z'n eigen* is dan weer een Nederlandse eigenaardigheid. Daarnaast valt op dat vormen als *zich eigen* of *z'n zich* nergens in het Nederlandse taalgebied

Toon wasket hom in de tobbe



TOON WAST ZICH(ZELF)

- hem
- z'n eigen
- zich
- zichzelf
- hemzelf

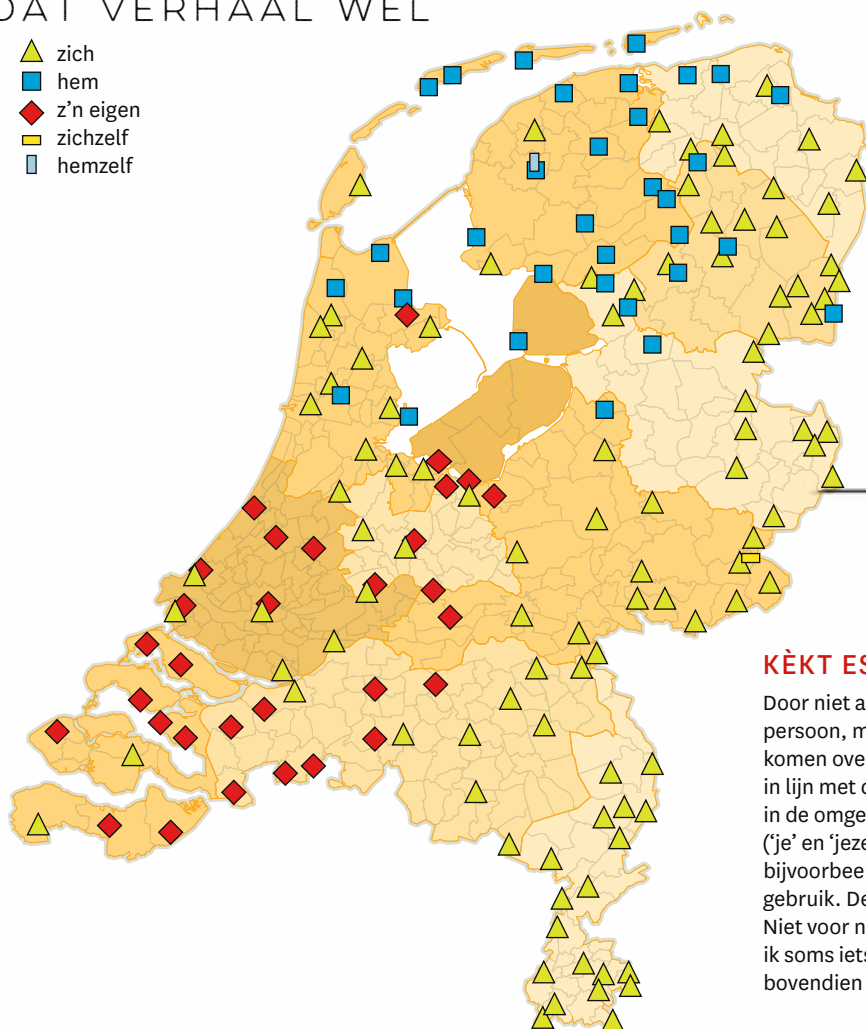
“SAMEN VOOR
ONS EIGEN”

In 1980 richtten de Haagse ‘vrije jongens’ F. Jacobse en Tedje van Es (typetjes van Kees van Kooten en Wim de Bie in hun satirische tv-programma van destijds) een politieke partij op: De Tegenpartij, een fictieve populistische beweging avant la lettre. Hun leus: “Geen gezeik, iedereen rijk”. En ook: “Samen voor ons eigen”.

mogelijk zijn. Ook is de driedeling onderhevig aan variatie op basis van de grammaticale structuur van de zin. Zo kun je een opdeling maken in werkwoorden die ‘toevallig’ wederkerend zijn en werkwoorden die ‘verplicht’ wederkerend zijn. Toevallig wederkerende werkwoorden, zoals *wassen*, kunnen zowel met als zonder wederkerend voornaamwoord worden gebruikt (*Hij wast* en *Hij wast zich*), terwijl verplicht wederkerende werkwoorden, zoals *herinneren* en *vergissen*, altijd een wederkerend voornaamwoord in de buurt moeten hebben (*Hij herinnert zich*, *Hij vergist zich* en niet *Hij herinnert*, *Hij vergist*). Bij een werkwoord als *wassen* is de variatie in vormen binnen de Nederlandse Dialecten groter dan bij bijvoorbeeld *herinneren*. Zo is er in Weesp en Huizen in Noord-Holland een voorkeur voor *zich* bij het werkwoord *herinneren*, terwijl bij *wassen* juist wordt gekozen voor *z'n eigen*.

JAN HERINNERT ZICH
DAT VERHAAL WEL

- zich
- hem
- z'n eigen
- zichzelf
- hemzelf



KÈKT ES NAOR OEW EIGE!

Door niet alleen te luisteren naar de wederkerende voornaamwoorden van de derde persoon, maar ook naar die van eerste en tweede persoon kun je misschien iets te weten komen over iemands regionale afkomst. De vormen van de tweede en derde persoon zijn in lijn met die van de derde persoon die in dit hoofdstuk worden besproken. Zo hoor je in de omgeving van Friesland *my* en *mysels* (‘me’ en ‘mezelf’) en *dy/yo* en *dysels/josels* (‘je’ en ‘jezelf’, waarbij de eerste vorm informeel is en de tweede beleefd). En in Brabant, bijvoorbeeld, zijn ook *men eige* en *ons eige* (‘mezelf’ of ‘onszelf’) en *oew eige* (‘jezelf’) in gebruik. Deze vormen worden gezien als typisch Brabants en zijn herkenbaar dialectachtig. Niet voor niets worden er carnavalsnummers over gemaakt: “Kèkt es naor oew eige! Heb ik soms iets van oe aon?” In februari 2023, tijdens carnaval, wierf spoorwegbedrijf NS bovendien personeel met de slogan: “De reis van mèèrge begint bij oew eige.”

2 Kiest de spreker zelf?

In sommige gebieden is het beeld eenduidiger dan in andere. Een duidelijk patroon lijkt zich af te tekenen in Friesland (*hem, hem(zelf)*) en Noord-Brabant (*z'n eigen*), maar in Noord-Holland komen alle vormen tegelijk voor (*zich(zelf), hem(zelf), z'n eigen*). De kaartjes laten in ieder geval geen absolute verschillen zien. De gebieden zijn afgebakend op grond van onderzoeksgegevens die dialectologen hebben verzameld voor allerlei plaatsen, meer dan honderd in totaal. In die plaatsen zijn niet alle sprekers bevraagd, maar slechts één of enkele. Als in een bepaalde regio bijvoorbeeld *z'n eigen* wordt aangegeven als de gangbare vorm, betekent dat dus niet dat alle sprekers in die regio *z'n eigen* zeggen, maar waarschijnlijk wel de meeste.



HET VELDWERK VAN DE DIALECTOLOGEN

Tussen 2000 en 2004 hebben dialectologen via mondelinge interviews gegevens verzameld over 158 dialecten in Nederland. Die interviews waren bedoeld om variatie in zinsbouw te ontdekken, zoals het gebruik van wederkerende voornaamwoorden. De verzamelde gegevens zijn gedocumenteerd in de *Syntactische Atlas van de Nederlandse dialecten*. Ook zijn ze online doorzoekbaar in de databank DynaSAND, die je zelf kunt raadplegen via de website van het Meertens Instituut. Je vindt daar niet alleen de originele geluidsopnames, maar ook de transcripten: de uitgeschreven teksten van de geluidsopnamen. Bij elk interview was naast een dialectoloog een andere dialectspreker betrokken, die in de rol van hulpinterviewer vragen in het dialect stelde. De deelnemers moesten aangeven of bepaalde zinnen voorkwamen in hun dialect of ze moesten Standaardnederlandse zinnen naar hun dialect vertalen. De meeste sprekers waren tussen de 55 en 75 jaar oud.

Er is dus nog steeds variatie mogelijk tussen de verschillende sprekers in een bepaald gebied, en zelfs van een en dezelfde spreker kun je niet zeker weten of die altijd dezelfde vorm gebruikt. Bovendien zullen veel sprekers meerdere vormen in hun zogeheten *taalrepertoire* hebben, omdat ze tweetalig zijn. Vandaag de dag spreken de meeste dialectsprekers óók Standaardnederlands: de taal van de media en de taal die je leert op school. Nu maakt dat voor de *zich*-zeggers geen verschil; de standaardvorm van het wederkerend voornaamwoord is immers ook *zich(zelf)*. Maar ben je een *hem*- of *z'n eigen*-zegger? Dan kun je afwisselen tussen de dialectvorm en de standaardvorm, afhankelijk van de gesprekssituatie. Op momenten dat je je binnen je eigen gemeenschap begeeft, spreektaal gebruikt in informele situaties of je regionale identiteit wilt benadrukken, kun je kiezen voor de dialectvorm. De standaardvorm is dan weer een logische keuze in meer formele situaties, in geschreven teksten of als je communiceert met mensen buiten je eigen dialectgemeenschap. Op den duur rijst dan natuurlijk wel de vraag of de dialectvormen standhouden. Doordat er in het algemeen steeds meer Standaardnederlands wordt gesproken ten koste van dialect, lopen de dialectvormen de kans om uiteindelijk verloren te gaan ten gunste van de standaardvorm.

In principe kies je als tweetalige dialectspreker dus zelf welke vorm je gebruikt, al zul je in spontane communicatie natuurlijk niet altijd een beredeneerde keuze maken. Het kiezen voor de ene of de andere taalvorm gebeurt grotendeels automatisch, of wordt zonder dat je het doorhebt onderliggend gestuurd door de grammatica. Die leert bijvoorbeeld dat *z'n eigen* zich niet gemakkelijk laat combineren met een voorzetsel: een zin als *Jan zag een slang naast z'n eigen* komt nauwelijks voor, met wat uitzonderingen in West-Nederland, zoals in Weesp, Monster en Goes. Na een voorzetsel hebben de oostelijke dialecten nog steeds een voorkeur voor *zich*, terwijl de overige dialecten voor *hem* kiezen: *Jan zag een slang naast zich/hem* of *De timmerman heeft geen spijkers bij zich/hem*.

Soms wijst de keuze zich vanzelf, bijvoorbeeld als het gaat om het al dan niet toevoegen van *zelf*: *zich* of *zichzelf*? *Hem* of *hemzelf*? In het algemeen krijgen de vormen met *zelf* meer nadruk, net zoals in het Standaardnederlands. *Hij wast zich/hem* en *Hij wast zichzelf/hemzelf* betekenen hetzelfde, maar bij de tweede verschijningsvorm wordt meer benadrukt dat de *hij* zichzelf wast en niet iemand anders. Maar ook hier speelt de grammatica een rol. In het algemeen klinkt

DE TIMMERMAN HEEFT GEEN SPIJKERS BIJ ZICH

- hem / him
- ◆ zich / sig
- ▲ geen wederkerend voornaamwoord
- zen / his

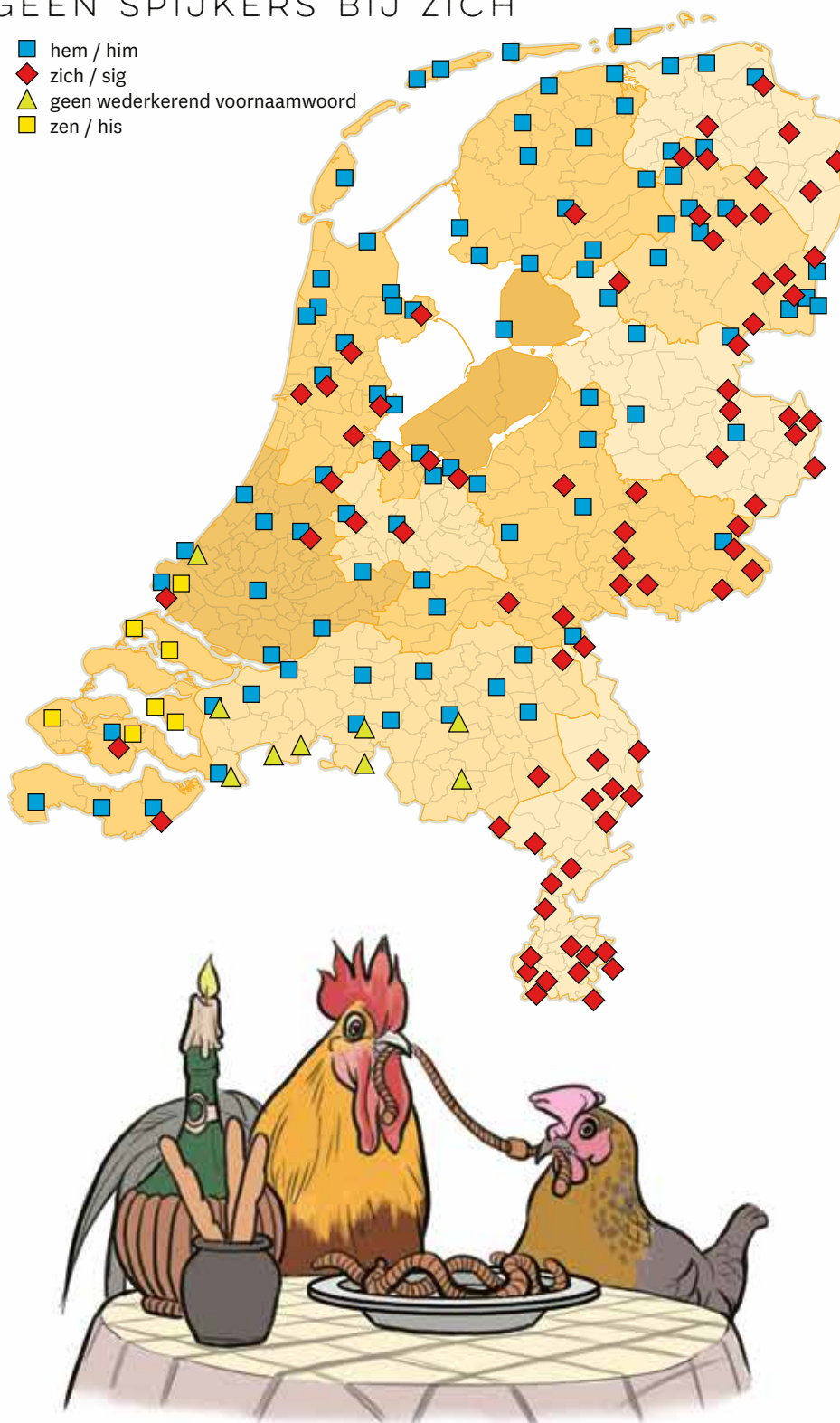
zelf namelijk niet zo goed in combinatie met werkwoorden die verplicht wederkerend zijn: *Hij vergist zich* is duidelijk beter dan *Hij vergist zichzelf*. Ook na een voorzetsel vinden we weinig vormen met *zelf*: zinnen als *Jan zag een slang naast zichzelf/hemzelf* of *De timmerman heeft geen spijkers bij zichzelf/hemzelf* worden in de dialecten nauwelijks aangetroffen.

3 MENEER, IK HEB GEEN BOEKEN BIJ!

Dan is er nog een heel noemenswaardige uitzondering die zich grotendeels beperkt tot de regio Brabant (maar over de grens verder gaat in Antwerpen en Vlaams-Brabant). In een zin als *De timmerman had geen spijkers bij zichzelf/hemzelf* kan het wederkerend voornaamwoord namelijk worden weggelaten: *De timmerman had geen spijkers bij*. Op de plek waar normaal gesproken het wederkerend voornaamwoord staat, is opeens geen woord te bekennen! Deze vorm komt alleen voor bij het werkwoord *hebben* én het voorzetsel *bij*. Deze combinatie is als het ware een nieuw werkwoord geworden: *bijhebben*. Voor sommige Brabantse sprekers is het echter *vermeend Nederlands*: *bijhebben* is zó'n alledaags woord dat ze nauwelijks doorhebben dat er een tegenhanger is buiten Brabant, totdat ze worden gecorrigeerd (► zie hoofdstuk 50, over regionaal Nederlands). Het onderscheid tussen *bijhebben* en *bij (zich) hebben* is niet voor niets opgenomen in taaladviezen voor het Standaardnederlands van de Nederlandse Taalunie, waarin *bijhebben* níét tot de standaardtaal wordt gerekend. Wil je een voorbeeld vinden 'in het wild'? Dan kun je bijvoorbeeld gaan luisteren in de Brabantse klaslokalen, waar leerlingen zich regelmatig bij hun leraar beklagen met de zin 'Meneer, ik heb geen boeken bij!' Grote kans dat die leraar daarop een corrigerend antwoord geeft: 'Ik heb geen boeken bij me.'

EN OVER DE GRENS?

Het valt op dat *zelf* in de Nederlandse dialecten alleen kan voorkomen in combinatie met *zich* en met *hem*. Vormen als *zijn zelve*, *zijn eigen zelve* of *ze zelve* worden alleen gebruikt aan de andere kant van de grens met België, in West-Vlaanderen of Vlaams-Brabant.



KIJK OOK EENS NAAR MEKAAR

Wederkerende voornaamwoorden worden nogal eens verward met wederkerige voornaamwoorden: *elkaar* en varianten als *mekaar* en *elkander*. Die woorden drukken uit dat twee personen een wederzijdse handeling verrichten: *Marie en Piet wijzen naar elkaar*. Ook hierin vertonen de Nederlandse dialecten veel variatie: *mekaar* (door heel het land), *éé(n)* (bijvoorbeeld *Marie en Piet wijze nao/op éé(n)* in Limburg), *inoar* (in Friesland), *mekare* (bijvoorbeeld in Zeeland), of misschien gebruik je zelf nog wel een heel andere variant, zoals *mekander*, *elkander*, *eenander*, *enkander* of *eenaar*.

DE KIP EET ZICH GEMAKKELIJK

Een heel klein aantal Nederlandse dialecten kent een wel heel bijzonder gebruik van het wederkerend voornaamwoord, namelijk in zinnen als *Jan heb zich in twee minuten een biertje gedronke* (Warmenhuizen, gemeente Schagen). Deze vormen komen behalve in Noord-Holland vooral voor in dialecten in Zuidoost-Limburg (zoals in Heerlen): *Deesz hon its zich gemekkelig* ('Deze kip eet zich gemakkelijk'). (► Zie hoofdstuk 3, over vooroordelen over dialecten).

HOE PRAAT JE IN DIALECTEN OVER DE LIEFDE – EN OVER ‘DE DAAD’?

Ga nooit zomaar *brommers kieken* met je garagehouder

OVER DUBBELZINNIGHEDEN EN EUFEMISMEN IN DE LIEFDESTERMINOLOGIE

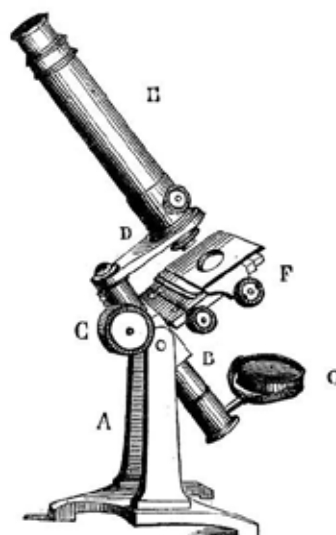
Een van de favoriete gespreksonderwerpen overal ter wereld is natuurlijk de liefde, en alles wat daarmee samenhangt. Verliefd, verloofd, getrouwd (of niet ...) – je kunt er ook in dialecten op duizenden manieren over praten. Op deze pagina's vind je dialectwoorden en -uitdrukkingen bij een paar van die liefdevolle thema's, vol verhullende taal en dubbelzinnige knipogen.

BROMMERS KIEKN

Nodigt iemand uit het oosten van het land u uit om even brommers te gaan kijken buiten? Pas op, diegene is niet geïnteresseerd in motorrijtuigen! *Brommers kiekn* is in Twente en de Achterhoek een gevleugelde uitdrukking voor stiekem flirten, zoenen, flikflooiën – alles wat in de rest van het land achter het fietsenhok gebeurt. De uitdrukking werd in 2015 verkozen tot mooiste Gelderse woord [► Zie hoofdstuk xx, 'Mooistewoordverkiezingen'] en de Achterhoekse rockformatie Jovink en de Voederbietels maakte er een nummer over, dat als volgt begint:

*Ze was net zeuventien,
moar ze woog al hondertien.
en ze wol met mien,
buuten brommers kieken
Al bun ik getrouwd met een ander;
ik hol vannacht van ow
(‘ik hou vannacht van jou’)*

De uitdrukking inspireerde ook de mysterieuze rapper Boer Harm tot een liedje, dat in de lente van 2024 een hit was op sociale media.
[► Zie hoofdstuk 20, 'kussen en zoenen']



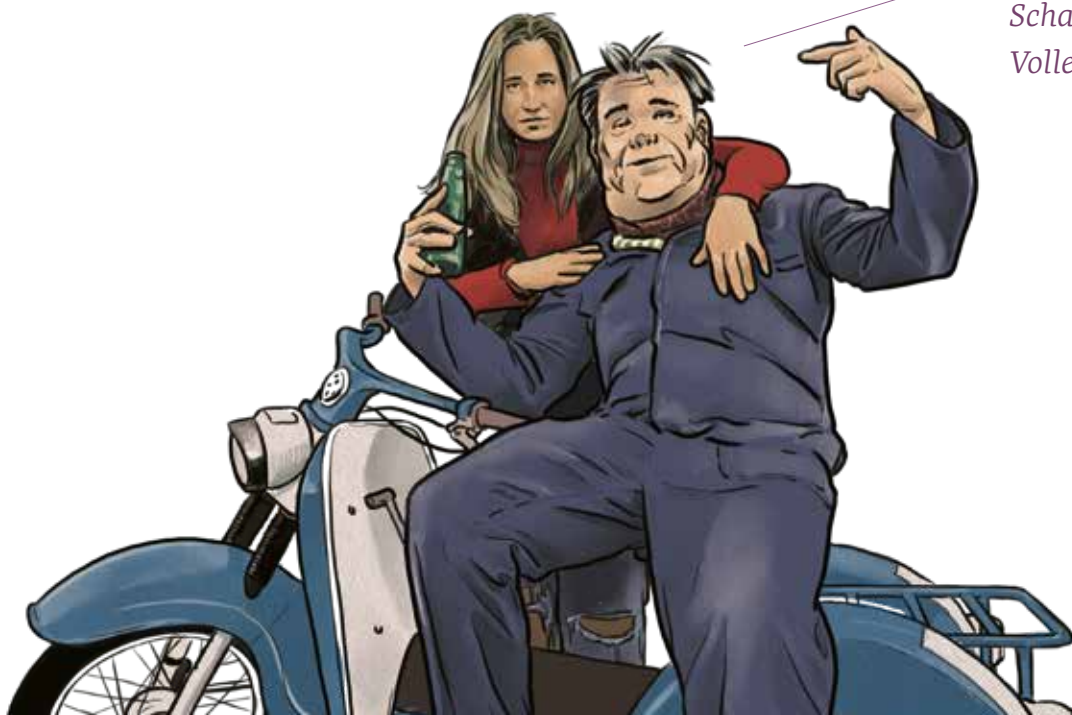
DE ‘KLEINE LETTERTJES’ BIJ DE KAARTEN IN DIT HOOFDSTUK

De kaarten in dit hoofdstuk zijn samengesteld op basis van gegevens uit (historische) woordenboeken en databanken. Dat betekent dat er termen tussen staan die inmiddels in onbruik zijn geraakt. Termen die aan een specifiek dialect zijn toegeschreven, kunnen in andere dialecten ook voorkomen.

*Goa’j met brommers kieken?
Rondje rieden, potje wiepen
Schatje kom ’s brommers kieken?
Volle reet dikke tietten*

*Die brommer die doet
Heng heng heng heng heng
Kom en we doen
Heng heng heng heng heng*

Boer Harm



1 KNUFFELN EN FLIKFLOOIEN

Wat is er heerlijker dan een beetje knuffelen met je liefde? Hiervoor bestaan talloze dialectwoorden, die soms wel naar iets meer verwijzen dan alleen 'knuffelen', en die opvallend vaak met een *f* beginnen. Fietfieuw!



2 VRIJEN EN VREEMDGAAN

En ja, wat komt er van al dat *kokkemollen* en *fielefauwen*? Precies. Het zal niemand verrassen dat er allerlei verhullende woorden bestaan voor 'de daad'. Daar komen nog wat extra termen bij om verboden lusten te beschrijven.

MEERDERE DIALECTEN
DE LIEFDE BEDRIJVEN
van bil gaan

DEN HAAG
DE LIEFDE BEDRIJVEN
vauze ('vozen')

DOORNSPIJK
VREEMDGAAN
knoojn ('knoeien')

TWENTS
DE LIEFDE BEDRIJVEN
ene de maagzweare anstippen

ENSCHEDÉ
VREEMDGAAN
boet'n de deur et'n
(buiten de deur eten)

ACHTERHOEK
VREEMDGAAN
onder 'n draod deur vretten

GROESBEEK
VREEMDGAAN
ne keer over de bûrrie slaan
(een keer over het hooiraam slaan)

EINDHOVEN
DE LIEFDE BEDRIJVEN
dompelen

VREEMDGAAN
neffe de pot piese
(naast de pot pissen)

VENLO
DE LIEFDE BEDRIJVEN
veugele ('vogelen')

LIMBURG
DE LIEFDE BEDRIJVEN
póppe

TERNEUZEN
VREEMDGAAN
buiten haar strengen leven
AXEL
DE LIEFDE BEDRIJVEN
fleuk'n

flenzen
kieren *palen*
de oudste beweging der wereld
het roompotje peilen
de pruimen op sap zetten
ketsen
in de suikerpot roeren
bonken
pompen
een partijtje kunstbiljarten

opendraaien van de orgaskaarn
van wippestein gaan



rolbezemen
fleppen

DE OUDSTE BEWEGING DER WERELD

Kees van Kooten en Wim de Bie hebben samen zó veel eigen woorden en uitdrukkingen gemunt dat we gerust van een 'Koot-en-Bie-olect' kunnen spreken. In een sketch uit 1977 gaan zij als de plat Haags pratende Klisjeemannetjes in op hun seksleven, en daaruit komt deze bloem(etjes-en-bijtjes) lezing.

3 ZWANGER ZIJN

Het liefdesspel blijft niet altijd zonder gevolgen. Nieuw leven op de wereld zetten is voor velen het mooiste wat er is, maar het kan ook ellende en schaamte brengen: fysiek ongemak, gêne over 'het minnespel' dat aan de bevruchting voorafging, en natuurlijk de roddel en achterklap over ongeplande en buitenechtelijke zwangerschappen. Al die emoties maken het thema tot een grote taalschat: in de dialecten van Nederland barst het van de verhullende eufemismen én de platte dubbelzinnigheden.

AMSTERDAM
ze is tegen de askar gelopen
(als een vrouw ongetrouwd zwanger is; een askar was een soort vuilniswagen, een heel vies voertuig dus, en als je daar tegenaan liep, kon je zomaar allerlei vervelende dingen oppikken ...)

URK
een steek van de pieterman gehad hebben
(Een pieterman is een zeevis die met zijn stekels zeer pijnlijke wonden kan veroorzaken.)

DOORNSPIJK
de vrage steuk'n
(‘ongewenst zwanger zijn’, letterlijk: ‘met een uierontsteking besmetten’)

DEVENTER
met 'n dikke marse lopen

TWENTE
de boek vol butte hebben
(letterlijk ‘de buik vol botten hebben’)

ACHTERHOEK
n'buul an n'band hebb'n
(letterlijk: ‘een zak aan de riem hebben’),
'n dikke boek hebb'n

GROESBEEK
met kip zitten
(negatief)

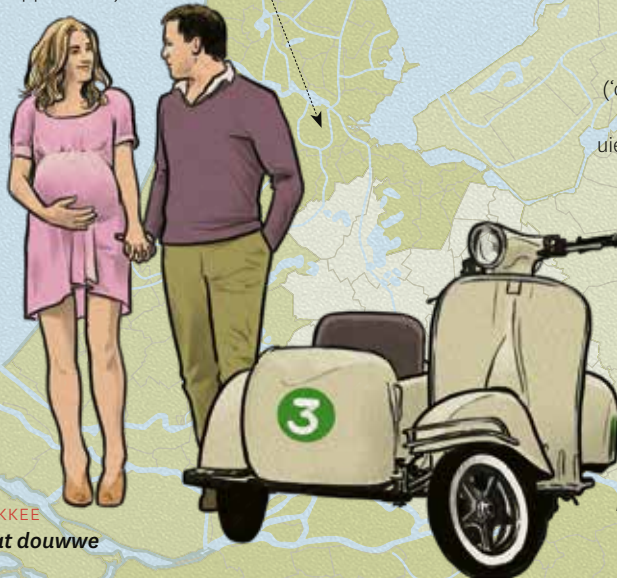
FLAKKEE
ze mot wat douwwe

YERSEKE
op een paaltje gevaren zijn

NOORD-BRABANT
**onderweg zijn,
in positie zijn,
aangeteld zijn,
besteld zijn,
dik lopen,
inkopen gedaan hebben,
boven een keldergat gestaan hebben,
in de slip gescheten zijn,
met de buik ergens tegenaan gelopen zijn,
tegen de punt van de tafel gelopen hebben,
onder de kar gelegen hebben**

LIMBURG
aan het sparen zijn
LIMBURG
**met het pakske zitten,
er een in het korffe hebben,
een kromme schort hebben,
haar schortje vol hebben**

KERKRADE
de botter ver Zotse han
(‘ongewenst zwanger zijn’, letterlijk ‘de boter te zout hebben gemaakt’)



HOE KOMT HET DAT DIALECTEN ZO'N GROTE ROL SPELEN OP SOCIALE MEDIA?

Brabo's be like #koekwaus

SOCIALE MEDIA MAKEN DIALECTEN HIP

Wereldwijd worden duizenden talen met uitsterven bedreigd omdat ze steeds minder worden gesproken en ook steeds minder nieuwe sprekers krijgen. In 2013 wees de Hongaarse taalkundige András Kornai in een wetenschappelijk artikel op een bijkomend risico: de digitale taaldood. Hij schreef: "If it's not on the internet, it does not exist." Oftewel: de opkomst van online communicatie vormt een extra bedreiging voor talen die niet digitaal toegankelijk zijn. Maar de digitalisering blijkt ook kansen te bieden en bedreigde talen juist uit hun neerwaartse spiraal te kunnen trekken. Wat dat betreft doen de Nederlandse dialecten het beslist niet slecht. Op sociale media lijken ze zelfs aan een opmars bezig te zijn, die je ook ziet in een nieuwe vorm van dialect: het socialemediadialect. Hoe komt het dat sociale media zo'n geschikt medium zijn voor dialectgebruik? En wat hebben *een bak met bieten*, *duizend klompen* en een *koekwaus* met elkaar gemeen?

1 SCHRIJVEN MET EEN ACCENT

Oorspronkelijk zijn dialecten vooral spreektaal, al komen ze ook in geschreven vorm wel voor. In 2023 verscheen er bijvoorbeeld een door cabaretier Herman Finkers gemaakte Twentse vertaling van het klassieke boek *Le petit prince* – titel: *Et heanige preenske*. Maar op sociale media wordt er pas echt veel in dialect geschreven. Door de informele schrijftaal op bijvoorbeeld X (het voormalige Twitter), Facebook en Instagram zijn die platforms een ware vrijplaats voor taalvariatie. Dialecten hebben geen vaste officiële spelling, zoals het Standaardnederlands, vandaar dat je woorden die hetzelfde klinken in allerlei geschreven hoedanigheden terugvindt (zie hoofdstuk XX, over de spelling van dialect). Bovendien zijn er veel lokale verschillen. Een Brabander die het heeft over een *wangetje* kan bijvoorbeeld *wengske*, *wèngske* of *wängske* schrijven, maar ook *kaakske*, *koakske* of *kaokske*, of *wangetje*, *wangetjuh* of *wengetje*. En dat is nog maar een greep uit de variaties op dit ene woord. In het algemeen lijken veel taalgebruikers online uit te gaan van het principe 'schrijven zoals je spreekt'. In de digitale schrijftaal, die ook vaak *chattaal* wordt genoemd (en voorheen ook *sms-taal*), klinken dus allerlei lokale accenten door. Voor taalonderzoekers die online dialectgebruik in kaart willen brengen, vormen zulke spellingvarianties een uitdaging. Door te zoeken op één trefwoord zien zij waarschijnlijk een heleboel varianten van dat trefwoord over het hoofd omdat ze net wat anders zijn opgeschreven.

Maar in de loop der tijd kwam er vanzelf een wat duidelijkere indeling van al dat socialemediadialect. Bijvoorbeeld rond 2010, toen de lokale en regionale Facebookpagina's als paddenstoelen uit de grond schoten. Bekende voorbeelden zijn *Nine-Gag op Zn Limburgs*, een verwijzing naar de populaire website

9GAG, die vol staat met grappige plaatjes en filmpjes, en *be-like*-pagina's zoals *Brabanders be like*, *Brabo's be like*, *Eindhovenaren be like*, *Tilburgers be like* en *Bosschenaaren be like*. Op deze pagina's werden vooral foto's met korte teksten gedeeld, zogenoemde *memes*, waarin de stereotiepe gedragingen van een typische Brabander, Eindhovenenaar of Tilburger et cetera centraal stonden. In zulke memes die zijn gericht op een bepaalde plaats of streek gaan dialect en humor hand in hand. Vaak is het dialect zelf het uitgangspunt voor een (woord)grap.



Grappig.
En gij hebt weer
gin huiswerk, jèjè?

#TEAMPATAT

#TEAMFRIET



Een Brabander die in een café zegt dat hij gin tonic wil, kan ook bedoelen dat hij juist géén tonic wil – als hij het tenminste met een zachte g uitspreekt in plaats van met een Engelse *dzjie*. En een Limburger die *flaai äöver* zegt, heeft het niet over een viaduct op de snelweg. De vlaai komt overigens vaak terug in memes over het Limburgs, bijvoorbeeld op het Instagramaccount *Limburgse vlaai*, dat begin 2020 populair was. Het combineren van typisch Limburgse uitspraken met een afbeelding van – steeds hetzelfde stuk – kersenvlaai zorgt niet alleen voor een grappig effect, maar laat ook weer de nauwe samenhang zien tussen het dialect en andere culturele symbolen.

De humor zit behalve in de link met typische streeksymbolen ook vaak in tegenstellingen, bijvoorbeeld tussen de Hollander en de Limburger, of tussen de Brabander en de ‘Bovensloter’: iemand van boven de grote rivieren. Precies die stereotypen liggen ten grondslag aan de vorming van een groepsidentiteit. En door de verschillen met anderen te benadrukken, in dit geval via de taal, kun je gevoelens van gemeenschappelijkheid creëren. De veelbesproken *patat-friet-grens* is daar een voorbeeld van: hoewel niet iedere noorderling *patat* zegt en niet iedere zuiderling *friet*, is deze tegenstelling toch zó diep geworteld dat die regelmatig wordt gebruikt om verschillen tussen gemeenschappen te benadrukken of zelfs uit te vergroten (zie hoofdstuk 2, over de *patat-friet*-discussie). Op sociale media zie je dat terug in het gebruik van de hashtags *#teampatat* en *#teamfriet*. Via een heel klein taalkenmerk kun je laten zien dat je ‘van hier’ bent, of juist niet. En het leuke is dat je dat overal ter wereld kunt doen. De sociale media hebben ervoor gezorgd dat de schrijver en de lezer zich via hun gemeenschappelijke dialect met elkaar verbonden kunnen voelen zonder dat ze samen op de plek zijn waar dat dialect traditioneel thuis hoort. Denk bijvoorbeeld aan emigranten die via sociale media in hun dialect kunnen blijven communiceren. Daar komt bij dat mensen in tijden van globalisering juist ook

belangstelling krijgen voor hun eigen omgeving of wortels. Dat heet ook wel *glokalisering*. In die zin is het dus niet verrassend dat je lokale talen geregeld tegenkomt op het internet, het wereldwijde web, naast internationale voertalen zoals het Engels.

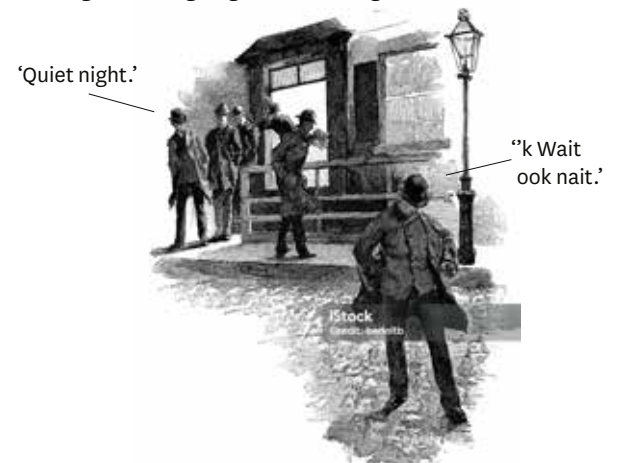
De Facebookpagina’s hierboven bestaan ruim tien jaar later nog steeds, maar de meeste zijn vooral in de eerste anderhalf jaar intensief gebruikt. De snelle opkomst en de even zo snelle aftocht van hypes is eigen aan de sociale media, die zelf ook in een razend tempo veranderen. Nog voordat je goed en wel doorhebt dat er een nieuwe hype is, zijn de jongere generaties alweer overgestapt op een andere. Toch is er altijd een belangrijke overeenkomst: via dialect kun je online kenbaar maken dat je trots bent op de plaats of streek waar je vandaan komt.

DIALECTWOORDGRAPJES OP SOCIALE MEDIA

“Vriendlief is geboren Brabo, maar woont al zestien jaar in Emmer-Compascuum. Ik kwam ooit thuis en toen vroeg die of ik al afgewerkt was.”

“Na drie dagen op de trap staande de kozijnen schuren, opvullen en verven, tijdens een koffiepauzetje, zei mijn schoonvader: ‘Je bent lui heh?’ Vrat me op van boosheid. Bleek achteraf Hillegoms te zijn voor ‘moe’.”

Een Engelsman zegt tegen een Groninger:



TILBURGS IRONIETEKEN

In het Tilburgse dialect komt vaak het woordje *jè* voor als bevestiging of, vooral, om ironie of twijfel uit te drukken: *jèjè*. In 2017 werd besloten daarvoor een nieuw ironieteken in het leven te roepen, dat werd toegevoegd aan het speciaal voor Tilburg ontworpen lettertype TilburgAns. Het ironieteken is gebaseerd op de letters *j* en *e*, waarbij de *j* is omgekeerd en verlengd, zodat het ‘oog’ van de *e* zichtbaar wordt. Het teken moest passen bij het karakter van de stad: ruig, vrolijk, grappig en eigenzinnig. Handig, *jè*?

*Doe de sjpaghetti maar vas make ...
Aan de labia Maggiore, ken je vet sjcore.*

Uit het liedje *Naar Talië*
van de Getkse Boys (2010)

2 HERKENBAAR EN OVERDREVEN

Om te laten merken waar je vandaan komt, heb je vaak aan één woord genoeg. Zo'n woord wordt ook wel een *sjibbolet* genoemd. Een *sjibbolet* functioneert als een soort wachtwoord; het is een talig herkenningsteken waaruit je kunt afleiden of een spreker wel of niet bij jouw groep hoort. *Sjibbolets* zitten niet alleen in woorden, maar ook in klanken of zelfs in woordvorming. Aan de uitspraak van de *g* (hard of zacht) of de keuze voor *patat* of *friet* kun je mensen uit het noorden of zuiden van Nederland onderscheiden, aan de afscheidsgroet *houdoe* herken je een Brabander, en de vraag *tebbie* ('wat heb je?') of een onverwachte *-t* aan het einde van bepaalde woorden verradt de 'Rotterdammer'.

Dit soort kleine, opvallende taalverschillen vind je ook online veel terug. Ze zijn grappig en herkenbaar, en daardoor heel geschikt voor memes, sketches en dialectlesjes op YouTube, Instagram of TikTok. Maar dit socialemidiadialekt wijkt wel af van het gewone gebruik van dialect in spreektaal. Voor sprekers die met een dialect zijn opgevoed, is dat dialect in informele situaties vaak de voertaal. Communiceren in dialect is voor hen een gewoonte. Op sociale media ligt dat anders:



daar wordt het dialect juist ook gebruikt door mensen die het niet van jongs af aan hebben geleerd en gesproken. Zij gebruiken het dialect minder en veel bewuster: het is een middel om de regionale of lokale identiteit te benadrukken of er een loopje mee te nemen. Dat zie je terug in de manier waarop deze sprekers dialectkenmerken soms ook uitvergrooten. Een mooi voorbeeld van uitvergroete dialectkenmerken (oftewel 'hyperdialectismen') vind je in het liedje *Naar Talië* van de Limburgse band Getske Boys, die ook wel bekend is onder de naam Demi-Sec (zie hoofdstuk 49, over de toekomst van dialecten). Via het liedje, maar ook op hun Facebookpagina, zetten ze de Heerlense identiteit in de verf, met name aan de hand van het *Steenkolennederlands*, een bekende bijnaam van het Nederlands dat wordt gesproken in Heerlen. De bijnaam duidt op de herkenbare combinatie van Nederlands en dialect, oftewel een taal met 'knobbels', zoals blijkt uit een andere bijnaam: *Hollands mit knoebele*. Het liedje *Naar Talië* is een parodie op hoe iemand uit Heerlen spreekt. Dit hoor je bijvoorbeeld terug in het veelvuldige gebruik van de *s* die klinkt als *sj* (met de tong iets naar achteren tegen het gehemelte) in woorden als *sjpaghetti*. Maar de klank komt ook terug voor de *k*, zoals in *sjcore*, terwijl die daar eigenlijk onverwacht is volgens de klankregels van het dialect.

Een ander voorbeeld van het uitvergrooten van dialectkenmerken vind je op de socialemidiapagina's van RoekOe Brabant. RoekOe Brabant is in 2010 begonnen als een Hyvespagina waarop een vriendengroep grappige afbeeldingen en teksten plaatste rondom

Scheveningen?

Sjibbolet...



SJEVENINGEN

Oorspronkelijk komt het woord *sjibbolet* uit de Bijbel en betekent het 'korenaar'. Het is een Hebreeuws woord dat de Efraïmieten niet goed konden uitspreken, waardoor ze aan die uitspraak konden worden herkend.

In de Tweede Wereldoorlog schijnt het woord *Scheveningen* als *sjibbolet* te zijn gebruikt. Om te testen of iemand een Nederlander was of een Duitse spion, werd gevraagd *Scheveningen* te zeggen. Klonk dat als *Sjeveningen*, dan was het duidelijk: hier spreekt de vijand.

carnaval. Tijdens carnaval waren zij verkleed als duivenmelkers, vandaar de naam RoekOe, verwijzend naar het koerende geluid dat duiven maken. *Roekoe* betekent in het Brabants tevens 'Ik ruik je' (*Ik roek oe*). Tien jaar later had RoekOe Brabant al tienduizenden volgers op Facebook en Instagram. Het account staat bekend om de zwarte *tegeltjes* ('tegeltjes') die zijn geïnspireerd op de decoratieve Delfts blauwe muurtegeltjes. Elk tegeltje bevat een spreuk in het (Nederlandse) Brabants. Dat Brabants is een mengelmoes van allerlei plaatselijke dialecten, waarbij ook geregeld de traditionele dialectregels worden opgerekt. Dit zie je bijvoorbeeld terug in het gebruik van het lidwoord *den* ('de'). Anders dan in het Nederlands bevat dit lidwoord een extra uitgang *-n*, die oorspronkelijk samenhangt met het woordgeslacht. In het Brabants krijgen alleen lidwoorden die voorafgaan aan mannelijke zelfstandige naamwoorden met een bepaalde beginklank die uitgang, bijvoorbeeld *den hond*. Maar RoekOe gebruikt deze vorm van het lidwoord ook waar die eigenlijk niet hoort. Van *d'n daome* ('de dame') gaan de haren van traditionele dialectsprekers ongetwijfeld recht overeind staan, maar op sociale media doet een dergelijke dialectvorm het prima. Hoewel dit dialectgebruik niet strookt met de traditie, klinkt het intussen natuurlijk wél dialectachtig. En dat volstaat.

3 VAN OUBOLLIG NAAR MODERN EN HIP

Mensen die online in dialect communiceren, doen dat natuurlijk doorgaans niet alleen in dialect. Het dialect maakt deel uit van een veel groter taalrepertoire, waarin in elk geval ook het Algemeen Nederlands en het alomtegenwoordige Engels zitten. De taalkeuzes die socialemediagebruikers in afzonderlijke berichten of filmpjes maken, stemmen ze af op hun verwachte publiek. Een werkgerelateerde post op LinkedIn zal in het Standaardnederlands of Engels zijn, maar in een tweet of chatbericht gericht aan een bevriende buurman of het voetbalteam zal eerder worden gekozen voor dialect of een andere informele omgangstaal. Maar ook thuistaal speelt een rol. In 2019 voerde het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) het onderzoek *Talen en dialecten in Nederland* uit onder 7652 mensen van 15 jaar en ouder; daarin werd voor het eerst op representatieve wijze gepeild welke talen mensen thuis en op sociale media gebruiken. Van de ondervraagden bleek 83% veruit het meest het Nederlands te gebruiken om berichten te schrijven en op sociale media te plaatsen. Daarbij is er een duidelijk verband tussen de thuistaal en de gebezigde taal op sociale media. Mensen die thuis dialect spreken, gebruiken dat dialect in 33 procent van de

gevallen ook op sociale media, terwijl slechts 3,8% van de mensen die thuis Nederlands spreekt dialect op sociale media gebruikt. Dat is ook logisch: als je van huis uit niet vertrouwd bent met het dialect, kan dat een drempel zijn om het online te gebruiken.

Toch zien we in verschillende provincies mensen opstaan die de stap wél wagen: jongeren die vaak niet met een dialect zijn grootgebracht, maar het wel in hun omgeving hebben opgepikt. In grappige filmpjes op TikTok, YouTube en Instagram spelen ze typetjes die in dialect praten en symbool staan voor de regio of provincie. Een goed voorbeeld van zulke boegbeelden is Johannes Peetsma, die bekendstaat onder de naam TikTok Tammo en in 2020 werd uitgeroepen tot Groninger van het jaar. TikTok Tammo spreekt thuis met zijn ouders Nederlands, maar heeft het Gronings toch opgepikt, via zijn opa en oma. In de filmpjes die hij deelt, beleeft hij allerlei avonturen, verkondigt hij zijn mening, en haalt hij grappen uit. En dat alles in typisch Gronings dialect.

BRABANTS TONGBREKERKE



KREK EEM
TESTFLUCHT MAKKE
FOAR SATERJE.
NIX LOOS!

FRIES: STERK AANWEZIG OP HET INTERNET

Het Fries is als regionale minderheidstaal sterk vertegenwoordigd op het internet. Zo werd het in 2016 opgenomen in Google Translate. Een grote groep Friezen had in de maanden daarvoor flinke inspanningen verricht om allerlei Engelstalige webteksten naar het Fries te vertalen, zodat Google voldoende data had. Een dergelijk initiatief helpt natuurlijk bij het behoud van een taal. Maar ook op sociale media heeft het Fries een sterkere positie dan de dialecten of de twee andere officieel erkende regionale talen: het Limburgs en het Nedersaksisch. Volgens CBS-onderzoek uit 2019 gebruikt 53,9% van de mensen die thuis Fries spreken ook Fries op sociale media. Ook het in 2021 afgeronde onderzoek van taalkundige Lysbeth Jongbloed-Faber, destijds verbonden aan de Fryske Akademy, liet zien dat 87% van de jongeren die het Fries als moedertaal hebben ook weleens Fries gebruikt op sociale media. Die sterkere positie heeft ermee te maken dat het Fries ook als gestandaardiseerde schrijftaal wordt onderwezen op school. Maar ook de Friese dialecten worden geregeld op sociale media gebruikt. De populaire Friese band De Hûnekop uit de Friese Wouden schrijft bijvoorbeeld vaak in het Wâldfrysk – zie het woord *saterje* ('zaterdag') in de tweet hierboven, een woord dat in het Algemeen Fries *sneon* zou zijn.

'n beetje bietn kiekn op 't laand
 'n beetje bietn kiekn, dat schept 'n baand
 'n beetje bietn kiekn, wat n dikke bult
 'n beetje bietn kiekn, gain flauwekul
 'n beetje bietn kiekn, wat 'n dikke bak
 'n beetje bietn kiekn, op mien gemak
 'n beetje bieten kiekn op de A7
 Aal die dikke bietn, nait te geleuven

Refrein van *Dikke Bak Met Bietn*
 van TikTok Tammo (2020)



Toch worden zijn filmpjes ook goed bekeken buiten de provincie. TikTok Tammo is een echte *Grunnfluencer*, een influencer (iemand die via sociale media invloed uitoefent) voor Groningen. Een van zijn bekendste uitspraken is *dikke bak met bietn*, naar aanleiding van de bieten campagne. Op de melodie van het internationaal bekende liedje *Mambo No. 5* zingt TikTok Tammo een lofzang op de suikerbiet.

De uitspraak *dikke bak met bietn* is op sociale media vaak gekopieerd in berichten, memes en filmpjes. Zo werd het een symbool voor TikTok Tammo, en via hem voor de Groningse identiteit. En dat is niet toevallig – in andere provincies en dialecten zie je soortgelijke verschijnselen. Bijvoorbeeld in Limburg, waar Lotte Zeptner onder de naam 'Lotte oet Limburg' haar avonturen deelt 'in het plat'. En in Overijssel, waar Jelmer van Oenen onder de naam Zwarte Loonwerker bekendheid kreeg op TikTok met uitspraken als *heng heng, donders mooi* en *dooooeezend/doesund klompen mien jong*. Zwarte Loonwerker is thuis met het Sallands dialect opgevoed en is daar ook trots op. Hij spreekt het met zijn vrienden en merkt ook dat het de interesse wekt van jongeren.

Grappige filmpjes waarin dialect wordt gesproken gaan vaak viraal. Dat zag je eind 2021 ook bij de *Verrekte Koekwaus Challenge* op TikTok. In het Brabants dialect betekent *koekwaus* 'gek' of 'idiot'. Het woord kreeg landelijke bekendheid door uitspraken van hangjongeren in de populaire televisieserie *New Kids* (2007–2011). Tijdens de challenge

plaatsten jongeren duizenden filmpjes met als achtergrondmuziek een deel van het carnavalsliedje *Koekwaus* van RoekOe Brabant. Met lipsynchronisatie maakten ze een imitatie, waarbij ze na het uitspreken van "Verrekte koekwaus!" via een filter (een speciaal effect van de app) in een hoog tempo heel scheel met hun ogen draaiden.

Wat deze voorbeelden laten zien, is dat losse dialectwoorden of korte zinnestels door heel Nederland populair kunnen worden. Dialecten met een oubollig imago worden door sociale media juist modern en hip. Via korte filmpjes is het gemakkelijk om mensen te bereiken en zo het dialect aantrekkelijker te maken. Een kort lesje dialect van een influencer zorgt er misschien niet voor dat je het dialect volledig oppikt, maar het kan er wel voor zorgen dat je gaat nadenken over waar je vandaan komt. En als je daarna met iemand in gesprek raakt die dialect spreekt, ben je mogelijk sneller geneigd om het ook te gaan gebruiken.

*Sta ik meej onsannie in d'n kroeg
 Komt er zo'ne vent naor mij toe
 Lelluk dat ie was...
 En witte wa tie tegen mij zee?
 Met jou zou ik wel een beschuitje willen eten!
 Da denk ik toch nie,
 Verrekte koekwaus!*

Eerste couplet *Koekwaus*
 van RoekOe Brabant (2020)



WIE KWAM JE HALEN ALS JE STOUT BENT GEWEEST?

Kinderschrik

TOEN BANG MAKEN NOG DEEL VAN DE OPVOEDING WAS

Niet te dicht bij het water! Niet te lang op straat! Niet op je blote voeten door het koren! Als ouders, waarschijnlijk tot vroeg in de 20ste eeuw, autoriteit nodig hadden om zulke waarschuwingen kracht bij te zetten, hadden ze een heel arsenaal aan griezelfiguren tot hun beschikking: wezens die kinderen zouden straffen, meenemen of simpelweg opeten als ze zich niet gedroegen. Die zogeheten *kinderschrikken* zijn nu grotendeels verdwenen, maar hun namen leven voort in de dialecten, als echo's van een tijd waarin bang maken nog een onderdeel was van het opvoeden.

VOORAL WATERGEESTEN

Dat juist Nederland zo rijk is aan kinderschrikken, is geen toeval. In een land dat voor een groot deel uit water bestaat – sloten, vaarten, meren, rivieren, kanalen – was het weghouden van kinderen bij de waterkant een kwestie van leven en dood. De meeste Nederlandse kinderschrikken waren dan ook watergeesten: wezens die in het water woonden en kinderen naar beneden trokken.

Wat opvalt, is hoe lokaal die namen waren. Elke streek had zijn eigen monster, zijn eigen geluid, zijn eigen dreiging. De *flodder* hoorde bij de sloten van Brabant, de *tientoon* bij de duinen van Texel, de *bullebak* bij de grachten van Amsterdam. De kinderschrik was geen nationale figuur maar een buurtgenoot. Dat maakte hem des te angstaanjager. Hij woonde niet ver weg. Hij woonde bij jou in de buurt.



1 DE BOEMAN

De bekendste kinderschrik is de *boeman*, een zó algemene figuur dat het woord zelf ‘angstaanjager’ is gaan betekenen. Maar de herkomst is specifieker: de oudste vorm is *boezeman*, voor het eerst opgetekend in 1573 en afgeleid van het werkwoord *boezen*, dat ‘stommelen, lawaai maken’ betekent. De boeman was oorspronkelijk geen monster, maar een lawaaischopper, een figuur die je hoorde voordat je hem zag. Later is de eerste lettergreep geherinterpreteerd als de uitroep *boe!*, alsof het wezen niets anders deed dan je laten schrikken. In Midden- en Zuid-Nederland heette hij ook *boesman* of *boeskerel*, namen die de oorspronkelijke stam *boez* bewaren.



2 BIETEBAUW

Inmiddels minder bekend dan de boeman, maar taalhistorisch even interessant, is de *bietebauw*, die vooral in het zuiden bekend was. Het eerste deel, *biete*, is waarschijnlijk een oude vorm van *bijten*, met de oorspronkelijke *ie*-klank die je ook hoort in *kiekeboe* (de uitroep *boe!* gecombineerd met een vroegere vorm van *kijken*). In sommige dialecten zeg je nog steeds *bieten* en *kieken*. Het tweede deel van het woord, *bauw*, was waarschijnlijk een woord voor ‘blaffen’. Bijten en blaffen waren de angstaanjagende activiteiten waar de *bietebauw* bekend om was. We weten niet van welk gender deze *bietebauw* was, maar in de loop van de 17de eeuw verschoof de betekenis van het woord: *bietebauw* werd van een kinderschrik een scheldwoord voor een lelijke vrouw.



3 BULLEBAK

De bullebak is de angstaanjagendste watergeest van het midden en het westen van Nederland. Het eerste deel komt van *bullen* ('bulderen'), het diepe, dreunende geluid dat je hoort als het water kolkte onder een brug of langs een dijk. Het tweede deel heeft mogelijk de betekenis 'bak water' of 'vaartuig'. De bullebak woonde in meren, rivieren en grachten, en trok kinderen aan hun benen het water in.

In Amsterdam was de bullebak zo'n bekende figuur dat er in de 17de eeuw een sluis naar hem werd vernoemd: de Bullebaksluis, die nog altijd bestaat. Het woord zelf maakte een soortgelijke verschuiving door als *boeman*: van watergeest waarin volwassenen misschien (helemaal zeker weten we dat niet) zelf geloofden (17de eeuw) naar 'boeman, schrikfiguur voor kinderen' (18de eeuw) naar het huidige 'pestkop, nare kerel'.



4 NIKKERS EN WATERDUIVELS

De *nikker* of *nekker* is misschien de oudst bekende watergeest. Het woord gaat terug op een woord uit het Proto-Germaans (gesproken van ca. 500 v.C. tot ca. 100 n.C.): *nikwus* of *nikwis*, dat 'watergeest' betekent. De wortels liggen mogelijk in het veel oudere Proto-Indo-Europese **neygw* ('wassen').

In de Nederlandse volksoverlevering is de nikker een lang, zwart wezen dat in moerassen, sloten, putten en andere wateren woont. Hij heeft een haak bij zich waarmee hij kinderen van de oever trekt. In Zeeland heetten zulke haakgeesten Jan Haak en Pietje Haak of

Pier Haak – voornamen die de griezel wat huiselijker maken. De kinderschrik werd vermoedelijk ook niet altijd even serieus genomen. Voor zover mensen ooit echt in watergeesten geloofd hebben, is de kennis daarover nu volkomen overschaduwd door hun praktisch pedagogisch nut.

In Friesland heet de waterduivel Hansje Pik of Heintje Pik, en op de Waddeneilanden Heintjevaar. Het woord *pik* verwijst niet naar het mannelijk geslachtsdeel of pek, maar naar de zeis – het attribuut van de duivel en de dood. En *vaar* betekent 'schrik' (denk aan *onvervaard*). Hein is een soortgelijke sinistere figuur als die je terugvindt in Magere Hein.



5 WEERWOLVEN

In minder waterachtige gebieden, onder andere in Limburg, werden de kinderen bang gemaakt door de *weerwolf*: geen watergeest, maar een landwezen. Het woord *weer* betekent in dit geval 'man'. Een weerwolf is letterlijk een 'manwolf', een mens die in een wolf verandert. Al in de middeleeuwen circuleerden in het Maasdal verhalen over mannen die bij volle maan in wolven veranderden en door de velden zwierden. Voor kinderen was later de boodschap helder: wie na donker buiten loopt, loopt de weerwolf tegen het lijf.

6 FLODDER EN OSSAARD

Niet alle kinderschrikken woonden dus in het water, maar ze waren er in het waterrijke Nederland vaak wel in de buurt. Sommige zaten erop te wachten dat je langskwam, om dan op je rug te springen. De *flodder*, bekend in Noord-Brabant en Zuid-Holland, was zo'n wezen: een hondachtig monster dat bij sloten en dijken op de loer lag. Als je 's avonds te dicht bij het water kwam, voelde hoe het beest op je rug sprong en steeds zwaarder werd. De hele nacht moest je het meedragen, terwijl het zich met grote, kleverige, kikkerpootachtige klauwen bij je schouders vasthield. Pas bij het bereiken van bewoond gebied verdween het. Het maakte een



karakteristiek geluid bij het landen: *flodder*.

Volgens de overlevering kon je de flodder afweren door je kousen na het uittrekken over elkaar te leggen. In Gelderland heette een soortgelijk wezen de *ossaard*: een dier met kettingen dat ook op je rug sprong en daar de hele nacht bleef zitten. De herkomst van het woord is onduidelijk.

7 TIEN TOON-ELFRIB

Een opmerkelijke kinderschrik van Noord-Holland was de geest van de Friese koning Radbod, die in de vroege 8ste eeuw over Friesland heerste en zich hevig verzette tegen de kerstening. Na zijn dood – hij stierf in 719 – werd hij volgens de West-Friese overlevering een rondwarend monster: *Tientoon-elfrib*: tien tenen en elf ribben, een wezen met de kop van een snoek vol scherpe tanden op een mensenrump bedekt met schubben en vinnen.



Op Texel werd datzelfde wezen kortweg *tientoon* genoemd. De waarschuwing was eenvoudig: denk erom, blijf niet te lang op de weg, anders pakt Tientoon-elfribje! Het bijzondere aan deze kinderschrik is dat hij een historisch figuur als kern had – een heidense koning die door de christelijke verbeelding werd omgevormd tot monster.

DE BOKKENRIJDERS

Niet alle kinderschrikken zijn helemaal verzonnen. De Bokkenrijders waren een echt bestaande bende van dieven, rovers en afpersers die tussen 1740 en 1798 actief was in de Landen van Overmaas en het Graafschap Loon – het huidige Zuid-Limburg en aangrenzende Belgische en Duitse gebieden. Ze overvielen boerderijen en kerken, en lieten dreigbrieven achter die met bloed waren ondertekend.

Toch was die werkelijkheid niet griezelig genoeg. In de volksoverlevering werden de Bokkenrijders bovennatuurlijke wezens: mannen die een pact met de duivel hadden gesloten en 's nachts op bokken door de lucht reden. Dat mythische element maakte hen bij uitstek geschikt als kinderschrik. Limburgse ouders waarschuwden hun kinderen dat de Bokkenrijders je zouden meenemen als je na donker buiten was – een dreiging die des te overtuigender was omdat de bende écht had bestaan en écht had geroofd en vermoord. De grens tussen historische misdaad en folklore vervaagde, en de Bokkenrijders werden groter dan ze ooit in werkelijkheid waren geweest. Tegenwoordig zijn ze erkend als immaterieel cultureel erfgoed van Limburg: in drie eeuwen tijd werden ze van rovers via kinderschrik tot identiteitsymbool.



8 TONGENSNIJDERS EN TENENSNIJDERS

In Zeeland kende men *tenensnijders*: korengeseten die kinderen die blootsvoets door het koren liepen een teen afsneden om hun bloed te drinken. Het waren vampierachtige figuren die in het korenveld woonden, en kinderen die eraan wilden ontsnappen, moesten in het koren hun schoenen aandoen, wat ook handig was om te voorkomen dat je bijvoorbeeld door een addertje gebeten werd. *Tongensnijders* waren er ook. Zij hadden het voorzien op de tongen van kinderen die te veel praatten.

9 DWAALLICHTEN

Niet alle kinderschrikken hadden een naam of zelfs maar een lichaam. De *dwaallichten*, kleine, blauwige vlammetjes boven moerassen en begraafplaatsen, werden in de volksoverlevering beschouwd als de zielen van ongedoopte of doodgeboren kinderen, gedoemd om door het duister te zwerven, of als de lantaarns van de duivel, bedoeld om reizigers van het pad te lokken. Kinderen werd verteld dat de lichtjes naar je toe kwamen zweven als je te lang buiten bleef; ze zouden je dan naar een poel of plas leiden.

De wetenschappelijke verklaring voor die lichtjes – namelijk dat het ging om ontbranding van organische gassen boven moerasgrond – verklaart waarom de lichtjes vooral bij vochtige, gevaarlijke plaatsen verschenen: precies de plekken waar kinderen moesten worden weggehouden.

WAAR VIND JE INFORMATIE OVER DIALECTEN IN NEDERLAND?

Een gids door woordenboeken, databanken en websites

VOOR WIE MEER WEER WIL WETEN OVER DIALECT

Wie iets wil weten over dialect in Nederland, heeft aan een paar zoekopdrachten op het internet genoeg. Ook in gedrukte vorm is er nog veel te vinden. In dit hoofdstuk geven we een overzicht van de belangrijkste databanken, woordenboeken, websites en instellingen die zich met de Nederlandse dialecten bezighouden. Dat doen we aan de hand van de meest voorkomende vragen: over woorden, over klanken, over woord- en zinsbouw, en over dialect in het algemeen. Waar dat van belang is, noemen we ook Vlaamse bronnen, omdat een deel van het dialectlandschap – in het bijzonder van Zeeland, Limburg en Noord-Brabant – zich uitstrekt over de landsgrens.

A.IK WIL MEER WETEN OVER

1

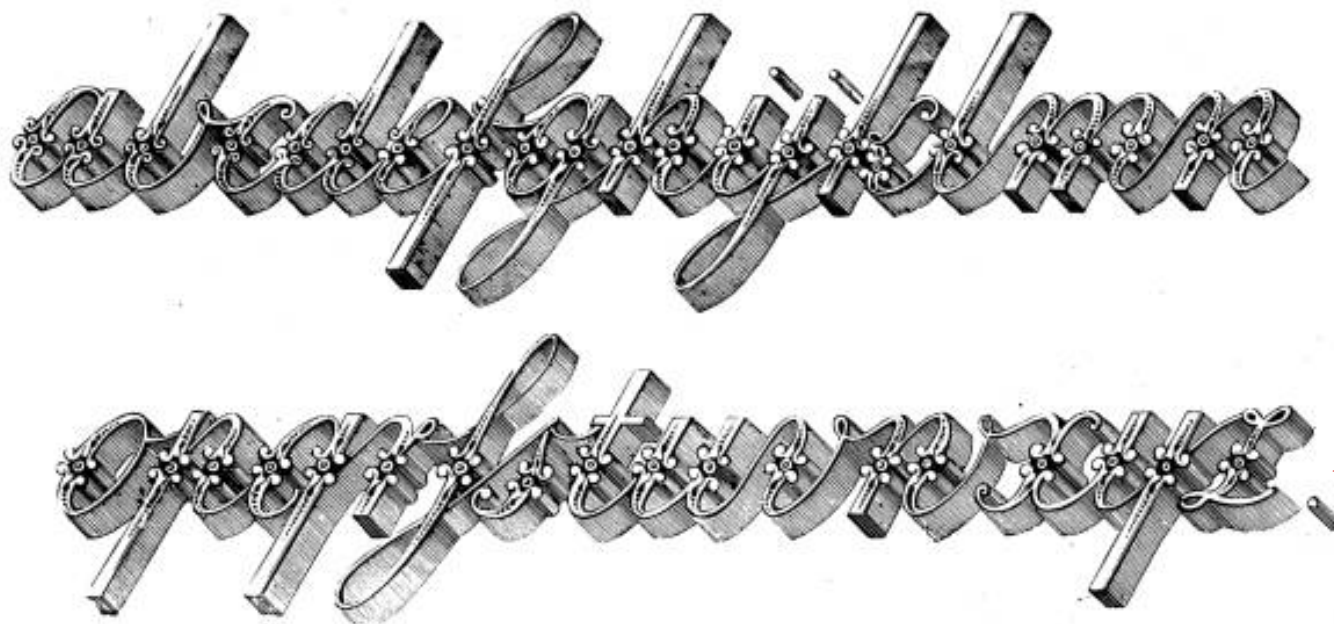
WOORDEN IN DE DIALECTEN

Wat betekent een dialectwoord en waar komt het voor? Hoe heet een meikever in het Twents, of een duizendpoot in het Gronings?

- Op de e-WND (de *Elektronische Woordenbank van Nederlandse Dialecten*) kun je zoeken in een groot aantal regionale en lokale dialectwoordenboeken uit Nederland. Je kunt een woord invoeren en krijgt de betekenissen uit de verschillende bronnen, of je kunt zoeken op een begrip. Het zusterproject *Woordenbank van de Nederlandse Dialecten*, dat los van het woord *elektronische* dezelfde naam heeft als de e-WND, ontsluit vergelijkbare bronnen uit Vlaanderen en Zeeland.
 - Nederland: ewnd.ivdnt.org
 - Vlaanderen en Zeeland: woordenbank.be
- In de *Database van de Zuidelijk-Nederlandse Dialecten* vind je meer dan 200.000 dialectwoorden uit het *Woordenboek van de Brabantse Dialecten* (WBD) en het *Woordenboek van de Limburgse Dialecten* (WLD). Voor sprekers van Brabantse en Limburgse dialecten in Nederland is dit een belangrijke bron: je kunt zoeken op de betekenis van een woord, alle woorden voor een begrip opvragen en de verspreiding ervan op een taalkaart bekijken. De bijbehorende regionale woordenboeken e-WBD en e-WLD zijn ook apart doorzoekbaar.
 - dsdd.ivdnt.org
 - e-wbd.nl
 - e-wld.nl
- Op *mijnwoordenboek.nl* vind je een grote verzameling dialect- en streektaalwoorden die door gebruikers zijn aangebracht, met aparte afdelingen voor onder meer Gronings, Drents, Twents, Achterhoeks, Zeeuws en Brabants. Het gaat om gebruikersbijdragen, dus de gegevens zijn niet altijd wetenschappelijk gecontroleerd.
 - mijnwoordenboek.nl
- De *Databank Plantennamen in de Nederlandse Dialecten* (PLAND) van het Meertens Instituut bevat de volksnamen van planten uit het hele Nederlandse taalgebied, met hun betekenis. De databank telt ruim 330.000 dialectnamen voor planten.
 - meertens.knaw.nl/pland

In welk gebied komt een bepaald dialectwoord voor? Hoe ziet de verspreiding van een woord voor een begrip eruit op de kaart?

- In de *Database van de Zuidelijk-Nederlandse Dialecten* is een kaartapplicatie beschikbaar waarmee je snel en eenvoudig een dialectkaart kunt maken die de variatie weergeeft in de benoeming van bijvoorbeeld landbouwwerktuigen, voedingsmiddelen en lichaamsdelen in de Brabantse en Limburgse dialecten in Nederland (en België). De kaarten in deze atlas zijn voor een deel bewerkingen van kaarten uit deze databank.
 - dsdd.ivdnt.org
- De *Kaartenbank* van het Meertens Instituut is een verzameling van duizenden dialectkaarten uit gepubliceerde en ongepubliceerde bronnen. Je kunt erin opzoeken of er ooit een dialectkaart is gemaakt van het begrip of verschijnsel dat je zoekt. De kaarten uit de *Kaartenbank* lagen regelmatig aan de basis van de kaarten in deze atlas.
 - meertens.knaw.nl/kaartenbank
- De *Databank Plantennamen in de Nederlandse Dialecten* (PLAND) toont bij elke plant een dialectkaart met de elf frequentste namen voor die plant, waardoor je op een snelle manier de regionale verdeling in beeld kunt brengen.
 - meertens.knaw.nl/pland
- Grafisch vormgever Frans van der Vleuten is een zelfstandig kaartenmaker wiens werk te volgen is via zijn socialemediakanalen, zoals Instagram. De kaarten zijn niet wetenschappelijk gecontroleerd, maar wel gemaakt op basis van een heleboel gegevens. Frans vraagt zijn tienduizenden volgers uit Nederland en Vlaanderen namelijk om input en tekent de antwoorden die hij krijgt op een digitale kaart, die hij dan weer deelt op zijn sociale media.
- Taalkundige Yoï van Spijk maakt taalkaarten die betrekking hebben op de provincie Noord-Brabant. Hij brengt verschillen tussen regio's en plaatsen in beeld. Je kunt zijn kaarten raadplegen via de website van Brabanders en hun Taal, een onderdeel van Erfgoed Brabant. Yoï haalt zijn gegevens uit het verleden (bijvoorbeeld op basis van onderzoek van dialectoloog Toon Weijnen of de *Reeks Nederlandse Dialectatlassen*) en het heden (door sprekers uit verschillende plaatsen in Noord-Brabant via de sociale media van Brabanders en hun Taal om input te vragen).



Waar komt een dialectwoord vandaan? Wat is de oudere betekenis van een dialectwoord, en hoe verhoudt het zich tot het Standaardnederlands?

- Op de *Etymologiebank* kun je de herkomst van standaardtaal- én streektaalwoorden opzoeken in vrijwel alle etymologische woordenboeken van het Nederlands. Voor de Nederlandse dialecten zijn daarin onder meer de etymologische woordenboeken van de bekende Vlaamse dialectoloog en woordenboekmaker Frans Debrabandere opgenomen, met aandacht voor Brabantse, Limburgse en Zeeuwse woorden.
— etymologiebank.nl
- Het digitale *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT) bevat uitvoerige informatie over de oorsprong, betekenis en ontwikkeling van talloze standaardtalige en regionale woorden. Via hetzelfde platform zijn ook het *Oudnederlands Woordenboek*, het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek* en het *Middelnederlands Woordenboek* te raadplegen.
— gtb.ivdnt.org



2 KLANKEN IN DE DIALECTEN

Hoe klinkt het dialect van een bepaalde plaats? Is een dialect in de loop van de 20ste eeuw veranderd?

- De *Nederlandse Dialectenbank* van het Meertens Instituut bevat geluidsopnamen van dialectsprekers uit de 20ste eeuw, voor het grootste deel uit Nederland. Je kunt zoeken op plaats en op thema, en fragmenten direct beluisteren.
— meertens.knaw.nl/ndb
- Voor de Vlaamse dialecten bestaat een vergelijkbare verzameling geluidsopnamen onder de naam *Stemmen uit het verleden*; de uitgeschreven versies zijn te raadplegen via het *Gesproken Corpus van de Zuidelijk-Nederlandse Dialecten* (GCND). Voor de Nederlandse dialecten in Limburg en Noord-Brabant kan dat materiaal aanvullende gegevens bieden.
— gcnd.ugent.be
- Op YouTube en op de websites van de streektaalorganisaties (zoals het Huus van de Taol voor het Drents en Veldeke Limburg voor het Limburgs) staan filmpjes met dialectsprekers. Ook op het Vlaamse *Dialectloket* zijn filmpjes te vinden; een deel daarvan is ook voor Nederlandse dialecten relevant.
— huusvandetool.nl
— veldekelimburg.nl
— dialectloket.be

Hoe worden paard en peer uitgesproken in de verschillende dialecten? Welke klanken komen voor in het dialect van een bepaalde plaats?

- In de *Fonologische Atlas van de Nederlandse Dialecten* (FAND) kun je aan de hand van klankkaarten en toelichtingen nagaan hoe de verschillende klanken van het Nederlands in de dialecten worden uitgesproken. De gegevens zijn ook digitaal beschikbaar. Voor het werken met de atlas is wel enige kennis van het Internationaal Fonetisch Alfabet nodig.
— meertens.knaw.nl/mand/database
- De *Reeks Nederlandse Dialectatlassen* (RND) bevat 141 zinnen die tussen 1923 en 1960 zijn opgevraagd op honderden plaatsen in het hele Nederlandse taalgebied en vervolgens in fonetisch schrift zijn opgetekend. Ook deze reeks is digitaal doorzoekbaar, en ook hier is kennis van fonetisch schrift nodig.
— dialectzinnen.ugent.be
- Bij een klein aantal dialectkaarten is ook de uitspraak van de woorden hoorbaar gemaakt; deze 'spreekende woordkaarten' zijn via het Vlaamse *Dialectloket* te raadplegen.
— dialectloket.be/geluid/sprekende-woordkaarten

3 DE WOORD- EN ZINSBOUW VAN DE DIALECTEN

Waar gebruiken sprekers dubbele ontkenningen (*Er zitten nergens geen muizen*)? In welk gebied zegt men *ik heeft*, of *hullie*? Zijn vormen als *hij wast zijn eigen* voor 'hij wast zich' en *brochske* voor 'bruggetje' typisch voor een bepaalde streek?

- In de *Morfologische Atlas van de Nederlandse Dialecten* (MAND) staan taalkaarten en wetenschappelijke toelichtingen bij onderwerpen als het meervoud en de verkleinwoorden van zelfstandige naamwoorden en de vervoeging van werkwoorden.
— projecten.meertens.knaw.nl/mand/
- In de *Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten* (SAND) vind je taalkaarten en toelichtingen bij onderwerpen als ontkenkende zinnen, werkwoordvolgorde, wederkerende voornaamwoorden (zoals *hij wast zich / zijn eigen*) en de vorm van het voegwoord van vergelijking (*als, dan, of, gelijk*).
— meertens.knaw.nl/sand
- De *Kaartenbank* van het Meertens Instituut bevat naast woordkaarten ook kaarten over woord- en zinsbouw.
— meertens.knaw.nl/kaartenbank
- Ook aan de hand van de zinnen uit de *Reeks Nederlandse Dialectatlassen* (RND) kan woord- en zinsbouw worden onderzocht.
— dialectzinnen.ugent.be/

4 DIALECT IN HET ALGEMEEN

Waar komen dialecten vandaan? Hoeveel dialectgebieden zijn er in Nederland? Wat is een *isoglosse*? Hebben dialecten nog een toekomst?

- Deze atlas beantwoordt veel van die vragen rechtstreeks in de afzonderlijke hoofdstukken. Voor een uitgebreider literatuuroverzicht per onderwerp is er de referentielijst achter in het boek.
- Voor een algemene inleiding op de dialecten in Nederland is het Vlaamse *Dialectloket* een bruikbare beginplek: de informatieve teksten, de begrippenlijst en de verwijzingen naar literatuur zijn ook voor Nederlandse lezers relevant. Specifiek gericht op Nederland zijn de educatieve materialen van het Meertens Instituut en het lesmateriaal van de streektaalinstututen (bijv. Huus van de Taol (Drenthe), Centrum Groninger Taal & Cultuur, Zeeuwse Taele, Veldeke Limburg, Hoes veur 't Limburgs, Erfgoed Brabant, Stellingwarver Schrieversronte en de afdelingen Limburgs en Nedersaksisch van de lerarenvereniging Levende Talen).
— dialectloket.be — zeeuwsetaele.nl
— meertens.knaw.nl — veldekelimburg.nl
— huusvandetaol.nl — erfgoedbrabant.nl
— gtc.nl — stellingwarfs.nl
- Scholieren die een (profiel)werkstuk over dialect willen schrijven, kunnen terecht op de website *profielwerkstuktaalkunde.nl* (en dan specifiek het thema en de toolkit over dialect).

5 EVENEMENTEN WAARBIJ DIALECT CENTRAAL STAAT

Waar vind ik lezingen, voorstellingen of evenementen over het dialect van mijn streek?

- De streektaalinstututen (bijv. Huus van de Taol (Drenthe), Zeeuwse Taele, Veldeke Limburg, Stellingwarver Schrieversronte) en de Stichting Nederlandse Dialecten melden op hun websites en sociale media waar en wanneer er lezingen, voorstellingen en andere evenementen plaatsvinden. Aankondigingen verschijnen daarnaast in het online tijdschrift *Neerlandistiek* en in de e-mailnieuwsbrief *Taalpost* van Onze Taal.
— huusvandetaol.nl — nederlandsedialecten.org
— zeeuwsetaele.nl — neerlandistiek.nl
— veldekelimburg.nl — taalpost.nl
— stellingwarfs.nl
- Lokale dialectwerkgroepen en heemkundekringen organiseren ook regelmatig lezingen over dialectliteratuur of muziekfestivals. Dat geldt ook voor sommige openbare bibliotheken.
- Sommige evenementen zijn jaarlijks terugkerend. Voorbeelden zijn de Streektaalconferentie van Stichting Nederlandse Dialecten, de *Meertmoand Streektoalmoand* (maart is de maand van de streektaal, georganiseerd door SONT, de Samenwerkende Organisaties in het Nedersaksische Taalgebied), de *Gij-week* van Brabanders en hun Taal en de *Dag van de zachte g* van Omroep Brabant.



DIALECTGEHEUGENSTEUNTJE

Een beknopt overzicht van de belangrijkste bronnen, instellingen en hulpmiddelen, voor wie zelf onderzoek wil doen:

- dsdd.ivdnt.org of www.dznd.ivdnt.org: online dialectportaal van de *Database van de Zuidelijk-Nederlandse Dialecten* met een geavanceerde kaartapplicatie
- e-wbd.nl: de online database van het *Woordenboek van de Brabantse Dialecten* (WBD) met de dialectwoordenschat uit Antwerpen, Vlaams-Brabant en Noord-Brabant
- e-wld.nl: de online database van het *Woordenboek van de Limburgse Dialecten* (WLD) met de dialectwoordenschat uit Nederlands-Limburg en Belgisch-Limburg
- e-wgd.nl: de online database van het *Woordenboek van de Gelderse dialecten* (WGD) met de dialectwoordenschat uit het Gelderse rivierengebied
- detaalvanoverijssel.nl: een online portaal waarin dialectwoordenschat, teksten en geluidsopnamen uit Overijssel zijn opgenomen
- ewnd.ivdnt.org: database van het Instituut voor de Nederlandse Taal met regionale en lokale (amateur)dialectwoordenboeken van Nederland
- etymologiebank.nl: alle belangrijke etymologische naslagwerken van het Standaardnederlands en de dialecten op één website
- huusvandetaol.nl: streektaalinstuut voor het Drents, met woordenboek, lesmateriaal en audiocollecties
- gcnd.ugent.be: het *Gesproken Corpus van de zuidelijk-Nederlandse Dialecten* (GCND), de uitgeschreven teksten van een collectie van dialectopnames uit de jaren 1960 en 1970, zó bewerkt en verrijkt dat de teksten nu geschikt zijn voor taalkundig en historisch onderzoek
- gtb.ivdnt.org: het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT), het grootste historische woordenboek ter wereld; op de site gelinkt aan het *Oudnederlands Woordenboek*, het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek*, het *Middelnederlands Woordenboek* en het *Woordenboek der Friese Taal*
- meertens.knaw.nl/kaartenbank: een uitgebreide verzameling van gepubliceerde en ongepubliceerde dialectkaarten
- meertens.knaw.nl/pland: website met plantennamen in Nederland en Vlaanderen
- nederlandsedialecten.org: website van de Stichting Nederlandse Dialecten
- dialectloket.be: informatieve teksten, digitale woordenboeken, geluidsfragmenten, video's en taalkaarten, samengebracht in één portaalsite
- dialectzinnen.ugent.be: meer dan een kwart miljoen dialectzinnen in het Nederlandse en Friese taalgebied in fonetisch schrift uit de *Reeks Nederlandse Dialectatlassen* (RND)
- variaties.be: website van Variaties vzw, de Vlaamse koepelorganisatie voor dialecten en oraal erfgoed; ook relevant voor Nederlands-Limburg en Noord-Brabant
- woordenbank.be: regionale en lokale (amateur)dialectwoordenboeken van Vlaanderen, doorzoekbaar in één database; bruikbaar voor zuidelijke grensgebieden

B. IK WIL IETS DOEN OM

1 MIJN EIGEN DIALECT TE BEWAREN VOOR HET NAGESLACHT

Waar kan ik mijn dialectkennis beschikbaar stellen aan de wetenschap? Kan ik nog ergens dialectwoordenlijsten t invullen?

- Meld je aan voor het Meertens Panel. Je ontvangt dan periodiek een vragenlijst over de Nederlandse taal of cultuur.
— meertenspanel.meertens.knaw.nl]
- Sta je voor de klas op de middelbare school en wil je met je leerlingen meedoen met taalkundig onderzoek (waaronder dialectonderzoek)? Dan kun je je ook aanmelden voor de jongerenvariant van het Meertens Panel: het Meertens Jongerenpanel.
— meertens.knaw.nl/jongerenpanel]
- Vul de enquête in van de Stichting Nederlandse Dialecten.
— nederlandsedialecten.org/category/vraag-en-antwoord]
- Neem deel aan de enquêtes van *Taalradar*, een initiatief van het Instituut voor de Nederlandse Taal.
— taalradar.ivdnt.org]
- Op de website *Taalverhalen* vind je kleine onderzoeken waaraan dialectsprekers kunnen meedoen. De resultaten verschijnen in de vorm van korte blogs op dezelfde website; een nieuwsbrief wijst op nieuwe items.
— taalverhalen.be]

Hoe bewaar ik zelf mijn eigen dialect voor de toekomst?

- Schrijf zelf een dialectwoordenboek voor je streek. Een uitgebreidere handleiding is te vinden op het *Dialectloket*. De streektaalinstellingen in Nederland (Huus van de Taol (Drenthe), Zeeuwse Taele, Veldeke Limburg, Stellingwarver Schrieversronte) bieden daarnaast begeleiding bij lokale woordenboekprojecten. De taalkundige Yoï van Spijk biedt deze dienst ook tegen betaling.
— dialectloket.be — veldekelimburg.nl
— huusvandetaol.nl — stellingwarfs.nl
— zeeuwsetaele.nl — yoinvanspijk.nl
- Wil je geen heel woordenboek maken, maar wel bijdragen? Je kunt afzonderlijke woorden en betekenissen toevoegen aan
— mijnwoordenboek.nl.
- Neem contact op met een streektaalorganisatie, een historische vereniging of een heemkundekring in je regio en bedenk samen een dialectproject – bijvoorbeeld geluidsopnamen in het dialect van je dorp of stad. Op regionaal niveau zijn het Huus van de Taol (Drenthe), Zeeuwse Taele, Brabanders en hun taal, Veldeke Limburg en Stellingwarver Schrieversronte geschikte partners; voor overkoepelende vragen is de Stichting Nederlandse Dialecten aanspreekbaar.
— huusvandetaol.nl — stellingwarfs.nl
— zeeuwsetaele.nl — nederlandsedialecten.org
— veldekelimburg.nl

2 DE DIALECTEN IN NEDERLAND TE BEWAREN VOOR HET NAGESLACHT

Aan welke wetenschappelijke projecten over dialecten kan ik als vrijwilliger meewerken?

- Het Meertens Instituut werkt voor verschillende projecten samen met vrijwilligers, onder meer voor het overschrijven van oude dialectopnames en voor enquêtes via het Meertens Panel. De Nederlandse streektaalorganisaties werken vrijwel allemaal met vrijwilligers voor woordenboekwerk, audiotranscripties en lokale documentatieprojecten. Op gezamenlijke Vlaams-Nederlandse projecten – zoals de *Woordenbank of Stemmen uit het verleden* – is de Vlaamse organisatie Variaties vzw de coördinator.
— meertens.knaw.nl — veldekelimburg.nl
— huusvandetaol.nl — stellingwarfs.nl
— zeeuwsetaele.nl — variaties.be

3 MIJN STREEKGENOTEN WARM TE MAKEN VOOR DIALECT

Waar en hoe kan ik een lezing of evenement over dialect aankondigen?

- De Stichting Nederlandse Dialecten en de streektaalinstellingen hebben alle een nieuws- of agendapagina. Aankondigingen kunnen via de contactadressen op hun sites worden aangeleverd. Ook *Taalpost* (de nieuwsbrief van Onze Taal) en het online tijdschrift *Neerlandistiek* nemen aankondigingen van taalevenementen op.
— nederlandsedialecten.org — stellingwarfs.nl
— huusvandetaol.nl — taalpost.nl
— zeeuwsetaele.nl — neerlandistiek.nl
— veldekelimburg.nl

4 STREEKGENOTEN EN GELIJKGESTEMDEN TE ONTMOETEN, DIE NET ALS IK INTERESSE HEBBEN VOOR DE DIALECTEN

Hoe word ik lid van een lokale dialectvereniging? Hoe richt ik er zelf een op? Hoe kan ik als bestaande vereniging samenwerken met andere verenigingen?

- Voor contact met lokale dialectverenigingen in Nederland kun je terecht bij de streektaalorganisaties, die vrijwel allemaal een netwerk van plaatselijke kringen ondersteunen. In Groningen speelt het Centrum Groninger Taal & Cultuur (CGTC) een vergelijkbare rol, in Fryslân de Fryske Akademy (voor het Fries) en voor de Gelderse en Overijsselse streektaalen onder meer de Stichting IJsselacademie.
— huusvandetaol.nl — cgtc.nl
— zeeuwsetaele.nl — fryske-akademy.nl
— veldekelimburg.nl — ijsselacademie.nl
— stellingwarfs.nl
- Wil je zelf een vereniging oprichten, of wil je als bestaande vereniging samenwerken met andere verenigingen? Neem dan contact op met het streektaalinstituut van je regio, of met de Stichting Nederlandse Dialecten, die als overkoepelend orgaan fungeert.
— nederlandsedialecten.org

DIALECTVERENIGINGEN

In Nederland zijn de streektaalinstellingen per provincie of taalgebied georganiseerd. Het Huus van de Taol in Beilen richt zich op het Drents, de Zeeuwse Taele in Middelburg op het Zeeuws, Erfgoed Brabant en Brabanders en hun taal op het Brabants, Veldeke Limburg in Maastricht en Hoes veur 't Limburgs in Roermond op het Limburgs en de Stellingwarver Schrieversronte in Oldeberkoop op het Stellingwarfs. Voor het Gronings is er het Centrum Groninger Taal & Cultuur, en voor het Fries (dat juridisch een aparte taal is – ► hoofdstuk 1, over talen, streektaalen, dialecten en regiolecten) de Fryske Akademy en de Afûk. In Vlaanderen vervult Variaties vzw een vergelijkbare koepelfunctie voor de plaatselijke dialectverenigingen. ◀

NUTTIGE ORGANISATIES VOOR DIALECTLIEFHEBBERS

Streektaalinstututen in Nederland

Nederland kent een aantal streektaalinstututen die zich specifiek op een regio of taal richten. Het Huus van de Taol (Drenthe), Zeeuwse Taele (Zeeland), Veldeke Limburg (Limburg) en de Stellingwarver Schrieversronte (Stellingwerf) zijn de oudste en grootste; daarnaast zijn het Centrum Groninger Taal & Cultuur (CGTC), de Stichting IJsselacademie (Gelderse en Overijsselse streektaalen) en voor het Fries de Fryske Akademy en de Afûk actief. De instututen bouwen woordenboeken en tekstverzamelingen, geven lesmateriaal uit, organiseren lezingen en ondersteunen vrijwilligerswerk.

Stichting Nederlandse Dialecten (SND)

De Stichting Nederlandse Dialecten (SND) is een overlegorgaan voor streektaalbeleid waarin beleidsmakers en taalwetenschappers uit Nederland en Vlaanderen zijn vertegenwoordigd. Instututen en organisaties die professioneel met dialect werken, kunnen een bestuurslid afvaardigen. De SND organiseert onder meer de jaarlijkse Streektaalconferentie en publiceert informatie over de Nederlandse en Vlaamse dialecten. Meer informatie op nederlandsedialecten.org.

Instituut voor de Nederlandse Taal

Het Instituut voor de Nederlandse Taal (INT) is een wetenschap-pelijk instutut in Leiden dat alle aspecten van de Nederlandse taal door de eeuwen heen bestudeert, waaronder de woordenschat, grammatica en taalvariatie. Bij het instutut zijn niet alleen de belangrijkste woordenboeken voor het Nederlands ondergebracht, zoals het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT), maar ook de *Databank van de Zuidelijk-Nederlandse dialecten* en de *Etymologiebank*. Meer informatie op ivdnt.org.

Meertens Instituut

Het Meertens Instituut in Amsterdam is het belangrijkste Nederlandse onderzoeksinstituut op het gebied van de dialecten in Nederland en Vlaanderen. Het instutut bestudeert en documenteert (variatie in) de Nederlandse taal en cultuur in Nederland en elders in de wereld, beheert een omvangrijke verzameling dialectgegevens en stuurt via het Meertens Panel en het Meertens Jongerenpanel vragenlijsten uit. De *Kaartenbank* bevat duizenden dialectkaarten uit het hele Nederlandse taalgebied; de *Nederlandse Dialectenbank* ontsluit de geluids-opnamen. Meer informatie op meertens.knaw.nl.

Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie (KCTD)

De Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie (KCTD) is een Vlaamse wetenschappelijke vereniging van taalkundigen die onderzoek doen naar dialectologie en naamkunde. De Commissie publiceert wetenschappelijke studies en adviseert overheden over naamgeving. Meer informatie op toponymie-dialectologie.be/de-commissie.

Koninklijke Academie voor Nederlandse taal- en letterkunde (KANTL)

De Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde (KANTL) in Gent houdt zich bezig met de studie en de bevordering van de Nederlandse taal- en letterkunde. De KANTL beheert de enquêtes die in de 19de eeuw door de taalkundige Pieter Willems werden uitgestuurd; zij vormen belangrijk materiaal, dat ook voor Nederlandse dialecten relevant is. Een groot deel is gedigitaliseerd. Meer informatie op kantl.be en bouwstoffen.kantl.be.

Universitaire vakgroepen Nederlands en Taalkunde

Aan verschillende Nederlandse universiteiten – onder meer de Radboud Universiteit, de Universiteit Leiden, de Universiteit van Amsterdam, de Universiteit Utrecht en de Universiteit Groningen – wordt onderzoek gedaan naar taalvariatie en dialecten. Ook aan Vlaamse universiteiten zoals de Universiteit Gent, de KU Leuven en Universiteit Antwerpen bestaat dialectologisch onderzoek dat voor de Nederlandse context relevant is.

De Nederlandse Taalunie

De Nederlandse Taalunie is een officiële overheidsorganisatie die beleid ontwikkelt en stimuleert voor het Nederlands in Nederland, Vlaanderen en Suriname. De Taalunie besteedt aandacht aan de standaardtaal en aan andere verschijningsvormen van het Nederlands, waaronder de dialecten; in 2019 publiceerde zij het rapport *Visie op taalvariatie en taalvariatiebeleid*. De Taalunie ondersteunt ook dialectologische projecten, zoals de Streektaalconferentie en initiatieven voor duurzame infrastructuur voor dialecten. Meer informatie op taalunie.org.

Onze Taal

Onze Taal is een vereniging voor taalliefhebbers die in haar tijdschrift, op haar website en in de e-mailnieuwsbrief *Taalpost* geregeld aandacht besteedt aan dialect. *Onze Taal* en het online tijdschrift *Neerlandistiek* nemen ook aankondigingen van dialectevenementen op. Meer informatie op onzetaal.nl.

Heemkundige kringen

Veel historische en heemkundige verenigingen in Nederland besteden aandacht aan het dialect van hun streek; lokale dialectwoordenboekjes zijn vaak het werk van zulke verenigingen. In hun tijdschriften verschijnen regelmatig artikelen over dialectwoorden of woordenlijstjes. Op landelijk niveau fungeren het Landelijk Platform voor Nederlandse Geschiedenis en de Federatie Ruimtelijk Erfgoed als overkoepelende netwerken; in Vlaanderen vervult Histories vzw een vergelijkbare rol.

Erfgoedcellen

In Nederland wordt lokaal erfgoedwerk vooral gedragen door historische verenigingen, heemkundekringen en regionale erfgoedcentra. Veel van deze organisaties betrekken dialect bij hun activiteiten: ze organiseren thema-avonden, geven boekjes uit en dragen bij aan dialectprojecten. Overzichten per provincie zijn te vinden via de regionale erfgoedhuizen en via de streektaalorganisaties. In Vlaanderen vervullen erfgoedcellen een vergelijkbare rol; zie erfgoedcellen.be.

CONTACTGEGEVENS VAN NEDERLANDSE STREEKTAALORGANISATIES

Wie met een concrete vraag of een eigen project bij een streektaalorganisatie terecht wil, kan de volgende lijst raadplegen. Die is niet uitputtend; per streektaal zijn daarnaast plaatselijke verenigingen en erfgoedinstellingen actief.



Huus van de Taol. Drents streektaalinstituut. Raadhuisplein 1, 9411 NB Beilen. huusvandetaol.nl.

Stichting Zeêuwse Tael. Steunpunt voor het Zeeuws, ondergebracht bij het Erfgoed Zeeland. Postbus 49, 4330 AA Middelburg. zeeuwsetaele.nl en erfgoedzeeland.nl.

Veldeke Limburg. Culturele organisatie voor de Limburgse taal, met lokale kringen door de provincie. Bredeweg 10, 6042 GG Roermond. veldeke.net.

Hoes veur 't Limburgs. Overkoepelend kennis- en expertisecentrum voor het Limburgs. Bredeweg 10, 6042 GG Roermond. hosesveurtlimburgs.nl.

Stellingwarver Schrieversronte. Instituut voor taal, letterkunde en volkskunde van het Stellingwerfs. Willinge Prinsstraat 10, 8421 PE Oldeberkoop. stellingwarfs.nl.

Centrum Groninger Taal & Cultuur (CGTC). Kennis- en onderzoekscentrum voor de Groninger taal. Lopende Diep 8, 9712 NW Groningen. cgtc.nl.

Fryske Akademy. Wetenschappelijk instituut voor onderzoek naar de Friese taal, letterkunde en cultuur, gelieerd aan de KNAW. Doleestraat 8, 8911 DX Leeuwarden. fryske-akademy.nl.

Afûk. Organisatie voor Friese taalbevordering, educatie en uitgeverij. Boterhoek 3, 8911 DH Leeuwarden. afuk.frl.

Overijsselacademie (voorheen IJsselacademie). Kenniscentrum voor streektaal en regionale cultuur van Overijssel. Aan de Stadsmuur 79-83, 8011 VD Zwolle. overijsselacademie.nl.

Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers (ECAL, voorheen Staring Instituut). Archief- en erfgoedcentrum voor de Achterhoek en Liemers, inclusief streektaalwerk. IJsselkade 13, 7001 AN Doetinchem. ecal.nu.

Kreenk vuur de Twentse Sproake / Twentse Taalbank. Vereniging en digitale taalbank voor het Twents (zonder vast bezoekadres). kreenk.nl en twentsetaalbank.nl.

Erfgoed Brabant. Een kennis- en expertisecentrum voor erfgoed in Noord-Brabant; geeft onder meer het Woordenboek van de Brabantse Dialecten uit in samenwerking met de Radboud Universiteit. De werkgroep en de online gemeenschap Brabanders en hun Taal is er speciaal voor iedereen die de Brabants taal en cultuur een warm hart toedraagt. Zuid-Willemsvaart 2a, 5211 NW Den Bosch. erfgoedbrabant.nl

Stichting Nederlandse Dialecten (SND). Landelijk overlegorgaan voor streektaalbeleid; organisator van de jaarlijkse Streektaalconferentie. Postbus 9515, 2300 RA Leiden (p/a Instituut voor de Nederlandse Taal). nederlandse-dialecten.org.

Streektaalorganisatie Nedersaksisch Taalgebied (SONT). Overkoepelend samenwerkingsverband van streektaalorganisaties in het Nedersaksische gebied (Groningen, Drenthe, Stellingwerf, Overijssel, Gelderland). Noordmaad 8, 8431 TZ Oosterwolde. sont.nl.